

VIIPURIN SUOMALAISEN
KIRJALLISUUSSEURAN
TOIMITTEITA

20

Kuvaukset, mielikuvat, identiteetit

Viipurin kulttuurihistoriaa 1710-1840

TOIM.
PIIA EINONEN & ANTTI RÄIHÄ

Kannen kuvat:

Christian Ferdinand Christensen (1830): Monrepos; Ludvigstein ja Franz Hermann Lafermieren muistomerkki. Museovirasto, Historian kuvakokoelma: HK19490412:2.

Viiipurin valtauksen muistomitali, jonka etupuoli on T. Ivanovin suunnittelema ja takasivu F. Gassin. Mitalin halkaisija on noin 48,5 mm. Se lyötiin Moskovassa ja kaiverrettiin Augsburgissa. Takasivun tekstiin "oCCVpat aVDenteM" sisältyy ns. kronogrammi eli kätkeyty vuosiluku: isoilla kirjaimilla kirjoitetuista muodostuu vuosiluku MDCCVV eli 1710. Kansallismuseo, rahakammio: S:723. Kuva: Jani Oravisjärvi.

Viiipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 20
Kuvaukset, mielikuvat, identiteetit: Viiipurin kulttuurihistoriaa 1710–1840

Toimittaneet: Piia Einonen & Antti Rähä
Graafinen suunnittelu ja taitto: Eemeli Nieminen

ISBN 978-952-67216-6-8 (sid. 1. painos)
ISBN 978-952-67216-7-5 (PDF)
ISSN: 1236-4304 (sarja)

Julkaistu sähköisenä: 2019
Toinen korjattu painos.

Julkaisija: Viiipurin Suomalainen Kirjallisuusseura, Helsinki

Kuvataiteellisia pyrkimyksiä Viipurin seudulla 1710–1830: maalareiden ja veistäjien jäljillä

Tarkastelen tässä artikkelissa Viipurin ja sen lähiympäristöjen kuvataidetta ja kuvantekijöitä runsaan sadan vuoden aikajaksolla 1710-luvulta 1830-luvulle. Vanhan Suomen yhdistämistä seuranneet kaksi vuosikymmentä edustavat siirtymävaihetta varsinaisen taidekoulutuksen saaneiden tekijöiden aikaan. Termillä kuvataide tarkoitetaan tässä yhteydessä maalausta ja kuvanveistoa, ja ihmisen näillä menetelmillä muokkaamia kuvia, joilla on tai on ollut alkuaan myös taiteellinen tehtävä. Keskeiseen osaan nousevat kirkkomaalaus- teki- jät mainitulla alueella ja ajanjaksolla. Kirkkotaiteella tarkoitetaan tietoisesti kirkkointeriöoriin ”kaunistukseksi” tehtyjä tai hankittuja teoksia, myös käsi- työläisten maalauksia. Tutkimuksen kohteina olevilta teoksilta ei edellytetä esteettistä korkeatasoisuutta. Näitä 1700-luvun erityyppisiä kuvantekijöitä käsittelen tarkemmin ensimmäisessä kappaleessa.

Artikkelini painottuu kulttuurihistoriaan korostaen arjen toimijoiden näkö- kulmaa. Pyrin selvittämään keitä ja millaisia kuvantekijöitä ja taiteilijoita Vii- purissa ja sen ympäristössä ajanjaksolla 1710–1830 työskenteli ja mitä heidän elämästään tiedetään. Esitän lisäksi pääpiirteissään ajanjakson kaupunki- ja pitäjänkirkkojen sisätilojen maalaus- ja veistokoristelua sellaisena kuin niitä Vanhassa Suomessa ja sitä ympäröivällä kulttuurialueella tavattiin. Artikkelini etenee kronologisesti lukuun ottamatta joitakin temaattisia kokonaisuuksia, esimerkiksi venäläisiä vaikutteita, jotka esitän kootusti.

Jyväskylän yliopiston silloiselle taidehistorian laitokselle koottu Suomen evankelisluterilaisen kirkkotaiteen rekisteri on ollut artikkelini taustana, vaikka tässä yhteydessä voidaan sivuta vain muutamaa kirkkoa. Viime sodis- sa luovutettujen Karjalan seurakuntien osalta tietokanta perustuu pääosin Museoviraston esine-, asiakirja- ja valokuvakokoelmiin, joita pitäjänhistoria- tutkimukset täydentävät. Heikki Hanka julkaisi laajasta kokonaisuudesta väitöskirjaansa liittyvän osuuden. Se pitää Vanhan Suomen kirkkomaalaus- ten suhteen monilta osin edelleen paikkaansa.¹ Kirkkotaiteen rekisterin lisäk- si keskeisimmät käyttämäni lähteet ovat eri seurakuntien kirkonarkistojen

sarjat, Museoviraston historian kuva-arkiston kirkkomaalaus kortisto ja sen topografinen arkisto. Viipurin osalta henkilöhistoriallisessa tutkimuksessa puolestaan tuomiokirkkoseurakunnan arkisto muodostaa informatiivisemman tiedonlähteen kuin henkikirjat, joita on vain vähän käytettävissä.² Useimmat alueelta säilyneet kirkolliset teokset olen päässyt näkemään osallistuessani Suomen Kulttuurirahaston rahoittamaan luterilaisten siirtoseurakuntien säilyneen sakraaliesineistön inventointi- ja tutkimusprojektiin vuosina 1995–1997.³

Varhaisinta tutkimusta Viipurissa 1700-luvulla toimineista käsityöläismaalareista edisti valtionarkeologi Johan Reinhold Aspelin Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirjan artikkeleissa, joissa hän toi ensi kerran esille kahden keskeisen maalarin, Petter Bergströmin ja Petter Langin, yhteydet Viipuriin.⁴ Kansalliseen taidehistoriankirjoitukseen liittyi sen alkuvaiheissa tarve jaotella 1700-luvulla syntyneitä maalauksia taidemaalauksen ja toisaalta kansatieteelliseen tutkimusmateriaaliin siirrettyjen käsityöläismaalareiden kesken. Omana lisänä jälkimmäisiin luettiin ammattikuntien ulkopuolisina pidetyt yleismaalaukset, toisinsanoen ”itseoppineiden kansanmestarien” koristemaalaukset. Jälkimmäinen kategoria omasi tapettimaalauksen tavoin vain ”koristeellista ja sivistyshistoriallista arvoa”.⁵ 1970-luvulta alkaen taidehistorian kiinnostus yksittäisiin käsityöläismaalareihin ja heidän toimintaansa on tuottanut ansiokkaita maalarimonografioita, joista Viipuriin liittyy varsinkin Anna Brita Ehrnroothin viimeisin tutkimus Petter Bergströmistä. Laajemmista käsityöläismaalareista koskevista tutkimuksista on erityisesti mainittava Jukka Ervamaan ja Heikki Hangan artikkelit.

MAALAREIDEN KOULUTUS JA TOIMINTAEDELLYTYKSET 1700-LUVULLA

Kesti kauan ennen kuin 1700-luvulla alkanut vapaiden taiteenharjoittajien eli kuvataiteilijoiden eriytyminen ammattikuntataiteilijoista alkoi näkyä Viipurin alueella. Säilyneet teokset liittyvät pääosin kirkkotaiteeseen, jota käsityöläismaalarit hallitsivat 1800-luvun alkuun asti. Käsityöläismaalari ja ammattikuntamaalari ovat rinnakkaistermejä koulutuksensa maalariammattikunnan piirissä hankkineille tekijöille. Konterfeijareiksi kutsuttiin erityisesti muotokuvamaalaukseen keskittyneitä vapaita taiteenharjoittajia, joilla kuitenkin saattoi olla ammattikuntatausta. Maalariammattikunnan piirissä opiskelleet käsityöläismaalarit ottivat vastaan myös muotokuvatilauksia, mutta heiltä puuttui usein asianomainen koulutus. Tärkeää on myös huomata, että aikalaislähteissä esiintynyt ammattinimike maalari (*målare*) saattoi kuvata lähteestä riippuen eri asioita; esimerkiksi papiston tuottamissa asiakirjoissa se kuvasti enemmän tekijän käyttämää tekniikkaa, ei niinkään hänen kuulumistaan joko

vapaisiin taiteenharjoittajiin (*konstnär, artist*) tai ammattikuntamaalareihin.

Keskiaikaisen perinteen mukaan ammatit siirtyivät usein isältä pojalle kunakin säädystä riippuen hieman eri tavoin. Mikäli joku maalarin pojista osoitti taipumusta alalle, hän saattoi saada alkeisopetuksen isänsä verstaassa, tai päinvastaisessa tapauksessa hänet pistettiin oppipojaksi jollekin muulle porvari- tai käsityöläisalalle.⁶ Mikäli kaupungissa oli jo toimiva ammatinharjoittaja alalla, edellytti mestariksi pääsy usein sukulaisuussuhteita. Esimerkiksi vuonna 1755 kolme neljästä turkulaisesta käsityöläismestarista oli mestarin poikia tai alalle itsensä naineita kisällejä. Ammattikunnan perimät maksut mestarioikeuksista olivat samoin mestarin sukulaisille puolta alhaisempia kuin muille. Lisäksi syntyperäiset kaupunkilaiset asetettiin muualta tulleiden edelle. Puolisokin järjestettiin pääsääntöisesti oman säädyn tai ammattikunnan piiristä, jolloin käsityöläisten leskille ja tyttärille saatiin sopivat holhoajat. Avioliiton solmiminen kaupungin porvarisneidon kanssa luettiin aina mestarikokelaalle eduksi.⁷ Myös Viipurissa mestarit kouluttivat omia poikiaan mestareiksi, kun taas heidän nuoremmat veljensä toimivat kisälleinä.⁸ Ammattikunnat säätelivät ammatinharjoittajien, varsinkin mestareiden, lukumäärää, jotta töiden riittävyys voitiin taata. Ne valvoivat työn laatua sekä pyrkivät huolehtimaan leskistä ja orvoista keräämiensä maksujen ja verojen avulla. Maalareista vain osa toimi kiinteästi ammattikunnan piirissä, eikä varsinkaan pitäjissä kiertäviä maalareita pystytty tarkemmin valvomaan. Muotokuvat ja monifiguuriset allegoriat olivat vapaan taiteen harjoittajien toimenkuvaan kuuluvia. Koska viimeksi mainittuja oli harvoin käytettävissä varsinkaan provinssien syrjäisissä kirkoissa, siirtyi figuurimaalaus usein ammattikuntamaalareiden tehtäväksi erityisesti kirkkomaalauksen alalla.⁹

Viipurissa noudatettiin 1730-luvulta lähtien pääosin Ruotsissa vuonna 1720 annettua ammattikuntalakia, joka seurasi paljolti edellisen vuosisadan käytäntöjä.¹⁰ Maalarimestariksi pääseminen edellytti jo lapsena aloitettua, määrävuodet kestävästä opintaivalta oppipojasta kisälliksi. Kisälliksi päästiin yleensä nuorukaisvuosina, jolloin oli lupa siirtyä paikkakunnalta toiselle eri mestareiden palvelukseen, mutta toiminta itsenäisenä ammatinharjoittajana mahdollistui vasta mestarinäytteen antamisen jälkeen.¹¹

Viipurissa ei 1700-luvulla ollut riittävästi maalarimestareita, jotta kaupungissa olisi voinut toimia oma maalariammattikunta. Ruotsin lain mukaan kaupunkiammattikunnan muodostamiseen tarvittiin vähintään kolme mestaria samalta alalta ja Katariina II:n kaupunkijärjestys 1785 nosti määrän viiteen.¹² Ammattikunnan puuttuessa valvontatehtävää kaupungissa hoiti maistraatti. Viipurin käsityöläisten kannalta jatkuvaksi ongelmaksi muodostui venäläisen hallinnon käsitys sotilaiden ja rykmentin omien käsityöläisten oikeudesta

harjoittaa osaamiaan taitoja muista säädöksistä piittaamatta. Tuotteet voitiin hinnoitella edullisiksi, koska rykmentin käsityöläisten ei tarvinnut kaupunkilaisten tavoin maksaa veroja. Suurinta haittaa kaupunkikäsityöläisille aiheutti kaupunkiin asettuneiden venäläisten kauppiaiden käsityöläistuotteiden tuonti Pietarista.¹³ Kaupungin varakkain väestö hankki laadukkaampia tuontitavaroita myös suoraan meritse harjoittamansa ulkomaankaupan välityksellä. Tärkeimmät kauppasatamat olivat 1700-luvulla Pietari, Tallinna, Lyypekki ja etenkin Amsterdam.¹⁴

Ylempää taidekoulutusta oli mahdollista hankkia lähialueilla Tukholmassa tai Pietarissa. Tukholmassa se tapahtui vuodesta 1735 alkaen kuninkaanlinnan maalaus- ja sisustustaiteentekijöitä varten perustetussa piirustuskoulussa.¹⁵ Toisaalta Pietari kohosi nopeasti Itämeren itäisen alueen merkittävimmäksi taidekeskukseksi joten 1740-luvulta alkaen monet taiteilijat ja käsityöläismaalarit hakeutuivat lännestä Viipurin kautta Pietariin. Sen maalariverstaissa oli mahdollista opiskella monia lisätaitoja, joita ulkomaiset taiteilijat opettivat. Hallitsijoiden määräyksestä venäläisiä maalareita oli alettu järjestelmällisesti kouluttaa valtakunnan kasvaviin tarpeisiin. Ennen keisarinna Elisabetin vuonna 1757 perustamaa Pietarin Taideakatemiaa opetusta ylemmissä taiteissa antoivat Pietarin Rakennusvirasto ja Tiedeakatemia.¹⁶ Viipurin insinöörikomennuskunnan piirustussali palveli 1700-luvun lopulla Kaakkois-Suomen linnoitusjärjestelmän rakennustyöhön osallistuneita venäläisiä ja Baltian saksalaisia upseereita, joiden koulutukseen taideopinnot kuuluivat.¹⁷

Mallipiirustukset ja taidejäljennösgrafiikka palvelivat 1700-luvulla laajasti maalaus- ja kuvanveistotuotantoa teosten esikuvina. Taideopetus perustui paljolti jäljentämiseen ja ammattitaiteilijan tuotanto saattoi sisältää runsaasti kopioita. Mallikuvat levisivät etelästä pohjoiseen ja itään niin, että luterilaiset käsityöläismaalarit saattoivat käyttää samankaltaista, alkujaan roomalaiskatolisessa hengessä syntynyttä jäljennösgrafiikkaa kuin kreikkalaiskatolisen luostarin ikonimaalaustyöpajan munkit. Esimerkiksi monet ukrainalaisen maalausmallikirjan vuosina 1723–1762 käytetyt sommitelmat esiintyvät alkuperäisen teoksen peilikuvana.¹⁸ Suurin osa Viipurin kuvernementin aikaisesta luterilaisesta kirkkomaalauskuvastosta periytyi kuitenkin protestanttista kirjallisuutta, *Raamattu* ja hartauskirjoja kuvittaneesta vanhemmasta grafiikasta. Siinä missä ukrainalaiset ikonimaalarit tekivät tilaustöitä eurooppalaisten mallikuvien sommitelmien pohjalta, siirtyivät käsityöläismaalarit pohjoisempaan kulttuurisesta kuvastosta toiseen yhtä luontevasti. Havainnollisimmin tämä näkyi vuosisadan loppupuolella Vanhan Suomen kirkoista Kurkijoella, Kaukolassa ja Suomenlahden ulkosaaristossa Seiskarin kirkossa.¹⁹

KIRKKOINTERIÖÖRIEN UUSIMINEN ENNEN HATTUJEN SOTAA

Ruotsin valtakunnan alamaisten mahdollisuus nähdä ja kokea kuvataidetta onnistui 1700-luvulla parhaiten lähinnä kirkkotilassa. Sinne jokaisella oli oikeus, ja myös velvollisuus, astua säännöllisin väliajoin. Ylemmät säädyt, aatelisto ja papisto, pystyivät koristamaan kotinsa varallisuutensa mukaan, esimerkiksi tuottamalla taidetta ulkomailta tai maalauttamalla muotokuvia kiertävillä konterfeijareilla. Viipurin komendanttikunnan (1710/1721–1743) ajalta ei kuitenkaan tunneta varmuudella yhtään Viipurissa vakinaisesti asunutta käsityöläismaalaria. Suuren Pohjan sodan (1700–1721) myötä edellisen vuosisadan vauraus katosi Viipurista. Se oli ehtinyt lähialueineen liittyä monin sitein Baltiaan ja Inkerinmaahan niin kauppa- ja sukulaisuussuhteiden kuin kirkollisen kulttuurin, luterilaisen puhtasoppisuuden, kautta.²⁰

Toukokuussa 1708 venäläiset polttivat Viipurin läheisyydessä Koiviston kirkon,²¹ jolloin puolet Viipurin hiippakunnan kirkkoherroista katsoi viisaimmaksi paeta länteen. Koko papistosta arvioidaan kolmanneksen poistuneen hiippakuntansa alueelta,²² mikä osaltaan selittää kirkollisen esineistön katoamisen kirkoista ja pappiloista.²³ Viipurin valloituksesta vuonna 1710 käydyn taistelun seurauksena tulipalot ja ryöstely hävittivät merkittävästi kaupungin vanhaa kulttuuriympäristöä ja arkistoja. Venäläinen sotaväki otti käyttöönsä osan kaupungin säilyneestä rakennuskannasta ja kaupungista paenneiden omaisuuden. Näin alkoi kymmenisen vuotta kestänyt sotilashallinnon aika, joka päättyi Uudenkaupungin rauhaan. Tuolloin Viipuri lähialueineen sekä Käkisalmen ja Sortavalan kaupungit ympäristöineen siirtyivät virallisesti osaksi Venäjää. Niistä muodostettiin Viipurin ja Käkisalmen provinssit, jotka kuuluivat hallinnollisesti Pietarin kuvernementtiin.²⁴

Pietari I halusi vallattuihin kaupunkiin välittömästi edustavia venäläisiä kirkkoja, joten joitakin luterilaisia kirkkoja täytyi muuttaa kreikkalaiskatoliseksi. Viron ja Liivinmaan vuonna 1710 tapahtuneen valtauksen jälkeen hän oli antanut ukaasin Tallinnan ruotsalaisen Pyhän Mikaelin kirkon muuttamisesta kreikkalaiskatoliseksi Kristuksen kirkastuksen kirkoksi. Narvassa ruotsalainen Pyhän Johanneksen kirkko ja saksalainen Pyhän Marian kirkko otettiin venäläisten käyttöön.²⁵ Samoin Käkisalmen linnoitukseen vuonna 1692 valmistunut luterilainen kivikirkko²⁶ siirtyi vuonna 1710 venäläisenä Neitsyt Marian syntymän kirkkona Viipuriin sijoitetun Miitaun (Mitau / Jelgava) rykmentin käyttöön.²⁷ Viipurissa venäläiset perustivat ensimmäiseksi kirkokseen Neitsytmiemelle Pietari-Paavalin kirkon. Sotilassairaalan yhteyteen sijoitetun kirkon vihki Novgorodin metropoliitta Job lokakuun 8. päivä 1710. Vuosisadan kuluessa venäläiset rakensivat Viipuriin lähinnä varusväen käyttöön yhteensä kolme hospitaalikirkkoa ja useita pieniä rykmentinkirkkoja, joista merkittävimpänä pidetään Pietarin esikaupungin toista kirkkoa.²⁸

Viipurin hiippakunnan keskiajalta periytyvä pääkirkko, tuolloinen tuomiokirkko, otettiin sekin valtauksessa venäläisten hallintaan. Tsaari Pietari I:n antamalla käskykirjeillä vuosina 1720 ja 1722 tämä Viipurin ”suuri kirkko” muutettiin virallisesti kaupungin venäjänuskoisten pääkirkoksi²⁹ ja vihittiin vuonna 1725 Kristuksen syntymän kirkoksi. Sinne rakennettiin ikonostaasi, johon suurikokoisiksi mainitut ikonit asetettiin. Maalauksia kiinnitettiin myös pylväisiin. Nämä suurisuuntaiset korjaustyöt tehtiin vuoden 1738 kirkon sisustuksen tuhon jälkeen kaupunkipalon jälkeen, sillä kirkko otettiin uudelleen käyttöön vasta vuonna 1744. Kristuksen syntymän kirkon myöhemmin rakennettu sivualttari oli pyhitetty apostoleille, Pietarille ja Paavalille.³⁰

Amiraali Henrik Claesson Flemingin (1584–1650) tuomiokirkkoon Ruotsin suurvaltakaudella lahjoittama luterilainen saarnatuoli sai jäädä edelleen paikalleen³¹, mutta siitä poistettiin veistetyt apostolinkuvat.³² Apostolit sinällään eivät olleet kreikkalaiskatolisen uskon vastaisia vaan syynä oli niiden selkeästi kolmiulotteinen muoto. Vaikka Pietari I oli vahvistanut Pyhän Synodin kirkko-veistosten vastaisen julistuksen, saattoi uusiin barokkiklassisismia edustaviin ikonostaaseihin sisältyä täysplastisia figuureja kuten ikonia kannattelevia puttoja. 1700-luvun kuluessa puisia kirkkoveistoksia ilmeisesti hävitettiin valtakunnan reuna-alueita lukuun ottamatta.³³ Tallinnan Kirkastuksen kirkon ikonostaasiin vuodelta 1720 kuului myös saarnatuoli, joka lisättiin nimenomaan Pietari I:n määräyksestä.³⁴ Vastaavasta ei Viipurin ikonostaasin kohdalla ole säilynyt tietoja.

Alueen luterilaisten korkeimmaksi kirkolliseksi paikallishallintoelimeksi perustettiin vuonna 1720 Viipurin konsistori. Sitä johti tuomiorovasti eli käytännössä Viipurin kirkkoherra, kaikkien Viipurin ja Käkisalmen luterilaisten seurakuntien esimiehenä.³⁵ Vuoteen 1728 asti Pietari I:n perustama valtakunnan kirkollisten asioiden ylin hallintokanslia, Pyhä synodi, kuitenkin puuttui säännöllisesti luterilaisten seurakuntien toimintaan. Vasta Venäjän oikeuskollegioiden järjestelyn yhteydessä vuonna 1735 ylimmäksi oikeusasteeksi vaihtui Liivinmaan ja Viron oikeuskollegio, jolla ei ollut tarvetta ohjeistaa muutoksia perinteiseen kirkkointeriööriin.³⁶

Ilman kirkkoa jääneet Viipurin luterilaiset, suomalainen, ruotsalainen ja saksankielinen väestö, kokoontuivat tästedes keskiaikaisessa, entisen dominiikanisen veljestön luostarikirkossa, joka oli jo reformaation jälkeen palvellut kaupunkia ympäröivän maaseudun suomenkielisen väestön kirkkona. Tämä Viipurin suomalainen kirkko oli lähes koko 1700-luvun luterilaisten seurakuntien ainoa kaupunkikirkko, joka tunnettiin myöhemmin jälleen Viipurin maa-seurakunnan kirkon nimellä.³⁷ Ruotsalaisen seurakunnan ja siihen läheisemmin kytkeytyneiden saksankielisten ja toisaalta suomenkielisten näkemykset

yhteisen kirkkotilan käytöstä ja kustannusten jakamisesta eivät aina kohdanneet.³⁸ Ruotsin ja saksankielisiä jumalanpalveluksia järjestettiin vuosisadan lopulla myös raatihuoneessa sijainneessa kirkkosalissa.³⁹

Viipurin suomalaisen kirkon kerrottiin säilyneen sodan tuhoilta tuomiokirkkoa paremmin ja sen sisustaminen Viipurin luterilaiseksi pääkirkoksi muodostui tärkeäksi saavutukseksi yhteisölleen. Varhaisiin kirkkotaiteen lahjoittajiin lukeutui yllättäen myös Viipurin ensimmäinen käskynhaltija, prikaatinkenraali Grigori Petrovitš Tšernyšev (1670–1745)⁴⁰, joka antoi hallussaan olevan *Martin Luther*-maalauksen kirkkoon vuonna 1714. Hänen kerrottiin ottaneen sen sotasaaliiksi Vaasan kirkosta.⁴¹ Lahjoituksessa on voinut olla jäähyväissuosionosoituksen piirre, sillä samana vuonna Tšernyšev siirtyi Pietariin hallitsevan senaatin jäseneksi. Pietari I:n päätöksellä Tšernyšev oli edelleen alueen suurimpia tilanomistajia ja verotulojen hyödyntäjiä. Hänen sukunsa hallitsi Muolaan ja Valkjärven lahjoitusmaahan⁴² kuuluvia tiloja, kuten Pällilän hovia, poikkeuksellisesti useamman sukupolven ajan aina 1800-luvun alkuun asti.⁴³ Kirkon varsinaiset kunnostustyöt aloitettiin vuonna 1734 monin esine- ja rahalahjoituksin. Alttaritaulun lahjoitti leskirouva Anna Margareta Hedenius⁴⁴, jonka puoliso, henkikirjuri Mattias Hedenius oli menehtynyt piiritysvuonna 1710.⁴⁵ Vuoden 1738 kaupunkipalo vaurioitti kuitenkin uudelleen kirkon sisustusta.⁴⁶ Epäonninen kaupunki sai keisarinna Anna Ivanovnalta (hallitsijana 1730–1740) verohelpotuksia, joista kaupungin johtavien raatimiesten lähetystö matkusti häntä Pietariin kiittämään.⁴⁷

Valtaporvari ja raatimies Jürgen Naht (1675–1741) lahjoitti kirkkoon palon jälkeen uuden saarnatuolin vuonna 1740.⁴⁸ Sen osia säilytettiin 1800-luvulla varastoituina entisessä raatitornissa, jota seurakunta käytti kellotapulina. Kirkosta poistettua sisustusta siirrettiin sittemmin raatitornista vuonna 1892 perustettuun Viipurin museoon.⁴⁹ Tämän pohjalta ajoittaisin nykyisin Lahden historiallisen museon kokoelmiin kuuluvat kaksi enkeliä⁵⁰ raatimies Jürgen Nahtin vuonna 1740 lahjoittamaan saarnatuoliin kuuluviksi. Oletettavasti saarnatuolin kaikukatosta koristaneet, taitavasti veistetyt ja seinään kiinnitetyt rokokooputot ovat ulkomaista, mahdollisesti saksalaista alkuperää, johon myös lahjoittajan juuret viittaavat. Tuontiteoksista kertoo myös lehtipuuveistosten pohjustuskipsin päälle tehty lehtikultaus, joka aiemmista säilytysolosuhteista johtuen on pääosin varissut pois. Kotimaisilla puusepillä ja koristeveistäjillä ei varsinkaan tuohon aikaan ollut saatavilla lehtikullan tapaista, erittäin kallista materiaalia. Viisi vuotta myöhemmin hankitusta alttarilaitteen kehyksestä tunnetaan kolme veistosta, jotka olivat vielä esillä Viipurin museossa ennen vuotta 1940. Mahdollisesti alttarilaitte hankittiin Lyypekistä samalla kertaa kuin uusi alttaritaulu, jonka lahjoittivat Viipurin suomalaiseen kirkkoon varakkaat

Viipurin luterilaisen kaupunkikirkon pienet alastomat lapsienkelit (putot) edustavat liikkeen ja kierteisen ihmishahmon kuvauksen kautta korkeatasoista, aikansa saksalaisen barokkiklassismin tyyli-ihanteiden omaksumista tavalla, josta ei ole säilynyt merkkejä muualta alueen luterilaisista kirkkoista.

viipurilaiset kauppiaat ja raatimiehet Johan Thesleff ja Kristian Adrian Lado⁵¹ Alttaritaulu saattoi olla aiheeltaan *Ristiinnaulittu* ja sitä ympäröivät *Jumalan karitsa* sekä *Pietari ja Paavali*-veistokset molemmin puolin maalausta.⁵²

KÄSITYÖLÄISTEN VAIKUTUS PITÄJÄNKIRKKOJEN INTERIÖÖREIHIN: KUVANVEISTOA JA MAALARINTYÖTÄ ANTREASSA 1725-1732

Viipurin porvareiden kauppasuhteet heijastuivat laajasti kaupunkia ympäröiviin maaseutupitäjiin ja niiden kirkkoihin. 1700-luvun alkupuolen ulkomaankauppa ja vienti Pietariin painottuivat puutavaraan kuten mastoihin ja palkkeihin, ja yhä harvemmin tervaan. Vesisahojen perustaminen, tukkien kuljetukset ja maatilojen hankkiminen muodostivat monelle viipurilaiselle porvarille kiinteitä kauppasuhteita pitäjiin.⁵³ Kauppiaat saattoivat myös lainata rahaa erilaisiin rakennushankkeisiin, joita sodan raunioittamat kihlakunnat pian aloittivat.⁵⁴ Erityisesti 1720- ja 1730-luvut olivat isonvihan jäljiltä myös Viipurin ympäristön pitäjissä vilkkaan rakentamisen aikaa. Uuden rajan länsipuolella,

Ruotsissa, rakennettiin samaan aikaan vain muutama uusi kaupunkikirkko. Maaseudulla keskityttiin lähinnä korjausrakentamiseen.⁵⁵

Viipurin ja Käkisalmen provinssit saivat Keisarilliselta senaatilta luvan uusien luterilaisten kirkkojen rakentamiseen vuonna 1723.⁵⁶ Vanhan Suomen ajalla alueen jokaiseen pitäjään rakennettiin uusi kirkko lukuun ottamatta Jääskeä.⁵⁷ Joihinkin seurakuntiin uusi kirkko pystytettiin jopa kahdesti.⁵⁸ Uudenkaupungin rauhan jälkeen perustetun Antrean seurakunnan ensimmäinen kirkko valmistui vuonna 1725 ja se sisustettiin tyypilliseksi 1700-luvun alkupuolen luterilaiseksi pitäjänkirkoksi Karjalassa. Kirkonrakennusta johti Denis Danielovitsh apunaan 12 nimeltä tunnettua kirvesmiestä Pietarista.⁵⁹ Aikalaisilmauksella *plotnikeiksi* kutsutut kirvesmiehet⁶⁰ pystyttivät tämän pienen, puisen ristikirkon paikallisen, läntisen perinteen mukaan. Kirkko vihittiin apostoli Pietarin veljen mukaan Pyhän Andreaksen kirkoksi.⁶¹

Viipurin ympäristöön rakennetut pitäjänkirkot noudattivat vielä 1700-luvun alkupuolella mahdollisuuksien mukaan Ruotsin puhtasoppisuuden kaudelle ominaista kirkkotilan jakoa ja sisustusta. Kirkkojen sisätilaan kuuluivat kirkkosalin puolella saarnatuoli, lehterit ja penkit seurakunnalle. Kuorialueella sijaitsivat alttari ja omat penkit papistolle, lukkarille ja joskus myös kuudennusmiehille.⁶² Näkyvin ero myöhempään kirkkotilaan oli kirkkosalia ja alttarialuetta toisistaan erottava kuoriaita, joka saattoi ulottua ylös kuoripalkkiin asti. Kuoriaita ei kuitenkaan sulkenut näkyvyyttä alttarialueelle, mutta toi selvästi esiin kuorin aseman kirkkosalia merkittävämpänä tilana. Kuoriaidat tarjosivat puusepille mahdollisuuden koristeelliseen ilmaisuun, jonka sitten ammattikuntamaalarit kruunasivat värein. Kuoriaidan avattavat ovet saatettiin koristaa sorvatuin puolin, kuten Kivennavan vuonna 1726 vihityn uuden kirkon pohjapiirroksen yksityiskohdista voi päätellä.⁶³ Kuoriportin molemmin puolin voitiin rakentaa myös karoliinisen perinteen mukaiset barokkipyramidit. Tämänkaltaisesta koristekuvanveistosta mainitaan Hiitolan vuonna 1695 rakennetun kirkon kuoriaidan kohdalla.⁶⁴

Alttarialueelle, joko alttariseinälle tai keskiaikaisen perinteen mukaan kuoriaidan yläpuolelle, voitiin sijoittaa puusta veistetty suurikokoinen krusifiksi. Antrean kirkkoon valmistettiin tradition mukainen puinen triumfikrusifiksi, joka 1900-luvun alussa luovutettiin Viipurin museoon.⁶⁵ Saarnatuolin raudoitustyöt sekä krusifiksin ja kuoripalkin asentaminen tapahtuivat kirkossa samanaikaisesti⁶⁶, mikä saattaa kertoa viimeksi mainittujen yhteydestä toisiinsa. Koivusta valmistettuja krusifikseja on pidetty yleensä kotimaisena työnä.⁶⁷ Kuitenkaan ei voida täysin sulkea pois jonkun venäläisiin kirkonrakentajiin kuuluneen puusepän mahdollista osuutta asiaan. Todennäköiseksi vaihtoehdoksi nousee kuitenkin saarnatuolin ja krusifiksin asennukseen seuraavana vuonna osallistunut puuseppä Jacob.⁶⁸

Kuolemanjärven kirkossa ollut tuntemattoman maalarin 1700-luvun alkupuolen öljymaalauksen *Aabrahamin uhri* sopisi tyylillisesti käsityöläismaalari Havemanin tuotantoon.

Viipurilaisten panos Antrean kirkon rakennus- ja sisustushankkeessa oli huomattava. Yksi tärkeimmistä syistä tähän oli Antrean ensimmäiseksi kirkkoherraksi kutsuttu Viipurin kappalainen Samuel Alopaeus (1688–1745). Hänen merkitystään seurakunnalle korosti kuoleman jälkeen maalautettu muotokuva, joka koristi pitkään kirkon sakastia.⁶⁹ Alopaeuksella oli valmiina tarvittavat verkostot kaupunkikäsityöläisiin ja lahjoittajiin. Viipurilaiset kauppiat tekivät tuolloin huomattavia lahjoituksia kirkonkassaan ja avustivat kirkollisten esineiden hankinnassa.⁷⁰ Kirkon interiöörin viimeistelytöitä tehtiin viipurilaisen lasimestari Mårten Luukin johtamien käsityöläisten voimin. Heidän joukkoonsa kuului edellä mainittu puuseppä Jacob. Ensimmäiset maalaustyöt kirkossa suoritti maalari Haveman vuonna 1732. Tällöin myös puukrusifiksi sai ilmeisesti musta-valko-punaisen värityksensä.⁷¹

Maalari Havemanilta ostettiin myös yksi taulu.⁷² Kysymyksessä on mitä todennäköisimmin kirkkoinventaareissa mainittu, *Pyhää miestä* esittävä

Tuntemattoman tekijän öljymaalaus *Miehen muotokuva* noin vuodelta 1710 saattaa esittää Viipurin ylikomendantti Grigori Tšernyševää.

maalaus.⁷³ Niukin värein ja leveällä pensselillä toteutettu maalaus edusti niitä ammattikuntamaalareiden teoksia, joissa aihe oli teknistä suoritusta tärkeämpi. Aiempi tutkimus ei tunne käsityöläismaalari Havemania, mutta hän saattoi olla paikallista alkuperää. Viipurilainen kauppaporvari ja raatimies Hindrich Haveman vanhempi oli naimisissa konterfeijari Mårten Mumsin⁷⁴ tyttären, Anna Mumsin kanssa.⁷⁵ Suvun perinteet saattoivat vaikuttaa Havemanin suuntautumiseen maalariksi. Kuolemajärven kirkossa ollut, sommitelultaan haasteellisempi *Aabrahamin uhri* -maalaus saattaisi sopia sekin tyyllillisesti Havemanin tuotantoon.⁷⁶ Maalauksen hankintahistoriaa ei tunneta, mutta lahjoittajayhteys saattaisi löytyä kauppias Anton Havemanin osaomistajuudesta vuonna 1736 perustetussa Talin sahassa.⁷⁷

JULKISET MUOTOKUVAT

Kuvataiteilijoista tai käsityöläismaalareiden toiminnasta Viipurin alueella 1700-luvun alkupuolella ei ole juuri jäänyt merkkejä kirjallisiin lähteisiin. Kuvataiteeseen liittyvät maininnat koskevat pääasiassa muualta hankittuja teoksia. Näihin kuuluvat Pietarista tuotetut hallitsijamuotokuvat, joita asetettiin keisarin käskyvaltaa korostaviin tiloihin, myös kirkkoihin. Ruotsin suurvalta-ajalta periytynyttä käytäntöä kiinnittää hallitsijan tai paikallisen maallisen esivallan ylimmän edustajan muotokuva alttarille tai sen välittömään läheisyyteen jatkettiin Ruotsin itärajan molemmin puolin, myös Viipurin provinssissa.⁷⁸ Viipurin museon kokoelmiin kuulunut *Pietari Suuri laivastoineen* -maalaus⁷⁹ liittyy näihin hallitsijoiden aikalaismuotokuviiin. Maalaus on alkujaan saattanut koristaa jotakin Viipurin kaupungin juhlavaa tilaa tai aateliskartanoa. Hieman pohjoisempana, Muolaan Pyhän Ristin kirkossa, kirkon sisustukseen kuului 1730-luvulla hallinneen keisarinna *Anna Ivanovnan* muotokuva.⁸⁰

Vuosisadan puolivälin jälkeen Muolaan kirkkoon lahjoitettiin suurikokoinen muotokuva keisarinna *Katariina II*:sta. Lisäksi perinnöllisestä, maallisesta esivallasta muistutti kirkossa lahjoitusmaahovin omistaja *Grigori Tšernyševin* muotokuva (lahjoitettu vuonna 1750).⁸¹ Sen lahjoittaja on mahdollisesti ollut Viipurin ensimmäisen ylikomendantin vanhin poika, kreivi Peter Grigorievitš Tšernyšev (1712–1773).⁸² Viipurin historiallisen museon kokoelmiin kuulunut *Miehen muotokuva* esittääkin mahdollisesti joko Grigori Tšernyševiä, Viipurin provinssin ensimmäistä ylikomendanttia vuosilta 1710–1714, tai jotakin toista Pyhän Andreaksen ristillä Viipurin piirityksen jälkeen palkittua nuorempaa sotapäällikköä.⁸³ Pietarilaisen käsityöläismaalarin muotokuva edustanee enemmän seremoniallista ja viitteellistä kuin todellista yhdennäköisyyttä malliin. Maalaus on edellä mainitun Pietari I:n muotokuvan tavoin ajoitettavissa 1710-luvulle. Toinen puoli Muolaan pitäjästä, kuten pääosa Heinjoen kappeliseurakunnan alueesta, oli lahjoitettu seuraavalle ylikomendantille, kenraalimajuri ja kreivi Ivan Maksimovitš Šuvaloville (k. 1736).⁸⁴ Keisarinna Katariina I:n (hallitsijana 1724–1727) määräyksellä vuonna 1726 Šuvaloville lahjoitettiin myös Kavantsaaren kartano Antreassa.⁸⁵ Tämä läheinen yhteys hallitsijahuoneeseen selittäänee osaltaan Muolaan kirkon poikkeuksellista venäläisten muotokuvien kokoelmaa.

LÄNTISET KREIKKALAISKATOLISET KIRKKOINTERIÖÖRIT VIIPURIN KUVERNEMENTIN AJALLA 1744–1783

Venäjän laajennettua aluettaan länteen vuosina 1741–1743 käydyssä hattujen sodassa Viipurin länsipuolelle syntyi Turun rauhassa uusi Kymenkartanon provinssi. Haminan ja Viipurin kilpailu ulkomaankauppassa jatkui myös Turun rauhan jälkeen, mutta koska osa Haminan porvaristosta oli viipurilaista alkuperää, oli yhteydenpito luontevalla pohjalla. Länнемmäksi siirtynyt raja helpotti myös Viipurin käsityöläisten liikkuvuutta, vaikka provinssien välisen rajan ylitykseen tarvittiinkin passi. Kymenkartanon alueen seurakunnat eivät kuuluneet Viipurin konsistorin alaisuuteen, sillä niitä varten muodostettiin oma Haminan konsistori.

Luterilaisten kirkkotilojen muuttaminen kreikkalaiskatolisiksi tuli jälleen ajankohtaiseksi, kun Olavinlinnan saliin rakennettiin Pyhien Sakariaan ja Elisabetin kirkko vuonna 1743. Sen kapeaan, holvattuun tilaan rakennettu ikonostaasi käsitti 25 ikonia kolmessa kerroksessa ja neljän pylvään kannattaman baldakiinin, jollaisia oli yleensä vain hiippakuntien isoissa katedraaleissa. Viipurin kuvernementin ensimmäinen kuvernööri, ruhtinas Juri Nikititš Repnin, olisi halunnut muuttaa myös Lappeenrannan linnoituksen luterilaisen kirkon kreikkalaiskatoliseksi. Siihen keisarinna Elisabet I ei kuitenkaan suostunut,

vaan linnoituksen kreikkalaiskatolinen kirkko rakennettiin uudisrakennuksena puusta. Se korvattiin kivikirkolla vasta vuonna 1785.⁸⁶

Kreikkalaiskatolisten kirkkojen ikonostaasit valmistettiin jo 1600-luvun lopulla Moskovan Kremlin veistotyöpajassa omaksuttujen uusimpien länsieurooppalaisten esikuvien mukaan. Pietariin siirretty puukuvanveisto kehittyi ilmaisultaan 1730-luvulta alkaen rokokoo-ornamentiikan mukaiseksi. Näin ikonostaasin sijoitettujen ikonien kehykset olivat vuosisadan alkupuolella muodoltaan pyöreitä, soikeita tai muutoin epäsäännöllisiä.⁸⁷ Valamon ja Konevitsan luostareiden uudelleen perustaminen synnytti niissä kukoistavan ikonimaalaustuotannon ja siihen liittyvän koulutuksen. Valamon luostarin ikonimaalaus­koulun tuotanto oli suurimmillaan seuraavalla vuosisadalla.⁸⁸

KÄSITYÖLÄISMAALAREIDEN VAIHEITA 1700-LUVUN PUOLIVÄLISSÄ: MAALARI PETTER BERGSTRÖM

Kuvataide on aina ollut hyvin suhdanneherkkää. Poliittinen ja taloudellinen tilanne on saattanut vaikuttaa eri tavoin esimerkiksi taiteilijoiden ja maalarien liikkuvuuteen. 1700-luvun alkupuolella sodat ja katovuodet heijastuivat myös Ruotsiin taantumana, jonka seurauksena ruotsalaisia taiteilijoita ja käsityöläismaalareita hakeutui työtä etsien Tukholmasta maakuntiin ja ulkomaille. Vain osalle ammattikuntamaalareista riitti kysyntää pääkaupungissa.⁸⁹ Ensimmäinen tunnettu hattujen sodan jälkeen Viipuriin asettunut käsityöläismaalari oli ruotsalainen Petter Johansson Bergström.⁹⁰ Hän syntyi tukholmalaisen kirvesmiehen Johan Aronsonin poikana tämän toisesta avioliitosta ja sai koulutuksensa Tukholman maalariammattikunnassa. Kun ura ei lähtenyt etenemään ja mestarinkirja jäi toistuvasti saamatta, lähti hän etsimään työmahdollisuuksia muualta. Vähitellen Bergström siirtyi kirkkomaalaus- ja muotokuvatilausten perässä yhä pohjoisemmaksi Norrbottenista aina Suomen Lappiin, sieltä Pohjanmaalle ja Savo­on asti. Etelä-Savo­on hän saapui alkuvuoden 1744 aikana onnistuen muun muassa myymään maalauksiaan Ristiinan kirkkoon. Ilmeisesti Bergströmillä oli tietoa valtakunnan rajan toisella puolella odottavista työtilaisuuksista, sillä hän anoi perheineen passia Ristiinasta Viipuriin.⁹¹

Tutkija AnnaBrita Ehrnroothin ansiosta Petter Bergströmin elämänvaiheista tiedetään jo varsin paljon. Bergström solmi ensimmäisen avioliittonsa Tukholmassa, mutta jäi leskeksi varhain, eikä tästä avioliitosta syntyneiden lasten kohta­loa tunneta. Toisen avioliiton hän solmi Luulajassa vuonna 1736 Anna Bäckmanin kanssa. Bergströmien poika Arendt syntyi siellä kaksi viikkoa häiden jälkeen, mutta menehtyi jo puolivuotiaana.⁹² Kun perhe seuranneen kahdeksan vaellus­vuoden jälkeen asettui Viipuriin, synnytti Anna Bergström siellä jo kuudennen

poikansa, joka kastettiin Abrahamiksi 12.7.1744.⁹³ Samaan aikaan maalari Petter Bergström oli saanut Viipurin vanhasta tuomiokirkosta ammattikuntamaalarille tyypillisen tilauksen. Kirkkointeriöön uudet puuosat, kuten penkit ja alttarikehä, jotka olivat valmistuneet vuoden 1738 kaupunkipalon jälkeen, piti maalata. Bergström toteutti koristemaalauksen laatimalla marmoroinnin vaaleansiniselle pohjalle. Työn ja tarvikkeiden arvo oli kirkonkassan tilien mukaan huikeat 444 ruplaa, josta maalarin osuuden viimeinen erä maksettiin syyskuussa 1744.⁹⁴

Petter Bergströmin tekninen suorituskyky ei ilmeisesti riittänyt Viipurin konsistorin pääkirkon muiden kirkkomaalausten tasolle, mutta pitäjänkirkkoihin se kyllä soveltui. Hänen käyttämistään kirkkomaalausten aihevalikoimista tilaajien suosiossa oli erityisesti Ristiinnaulittu-aihe, varsinkin niissä alueen kirkoissa, joista alttaritaulu vielä kokonaan puuttui. Tästä aiheesta hänellä oli kaksi esikuvamallia, joita hän maalauksissaan varioi. Viipurin ohella Bergströmin työskentelystä oli jäänyt merkkejä kaakkoiseen ja itäiseen Suomeen Antreaan, Hiitolaan, Käkisalmeen, Kaukolaan, Koivistolle, Kurkijoelle, Uudellekirkolle ja Sääminkiin.⁹⁵

Bergströmin varhaisin säilynyt taulumaalaus Viipurin kuvernementin alueelta on majuri von Smittenin Käkisalmen kirkkoon vuonna 1743 lahjoittama *Ristiinnaulittu*, joka on nykyisin Etelä-Karjalan museon kokoelmassa Lappeenrannassa. Bergström on signeerannut maalauksen ylpeästi monogrammilla P.B.S. (Petter Bergström Stockholmensis) oikealle alhaalle, valkoisella ruskealle pohjalle.⁹⁶ Se muistuttaa sommittelultaan Antrean seurakunnan lukkari Elias Ahockin kotikirkkoonsa alttaritauluksi lahjoittamaa ja 29.1.1748 päivättyä *Ristiinnaulittu* -maalausta.⁹⁷ Molemmille on ominaista Kristus-hahmon venytetyt ja korostetut lihakset sekä henkilöiden ehkä tahaton arvoperspektiivi. Käkisalmen *Ristiinnaulitus*ssa on Neitsyt Marian ja Johanneksen lisäksi kuvattu ristin juurelle polvistunut Maria Magdalena ja taustalla häämöttävä Jerusalemin kaupunkisilhuetti.

Alun perin Antrean kirkossa ollut Petter Bergströmin *Ristiinnaulittu* vuodelta 1748 kuului sittemmin Viipurin museon kokoelmiin.

Petter Bergströmin perheeseen syntyi Viipurissa vielä kaksi poikaa: Aron (kastettu 28.4.1746, k. 1747) ja Johannes (s. 1748). Kun Petter Bergström menehtyi helmikuussa 1749,⁹⁸ perhe joutui vaikeaan asemaan. Anna Bergström anoi passia Pietariin muuttoa varten yhdessä vanhimman elossa olevan poikansa Petterin sekä piika Elisabeth Sandelinin kanssa. Petter Bergström nuorempi (s. Luulajassa 1736) oli päässyt ripille Viipurissa lokakuussa 1751,⁹⁹ joten hänet tuli merkitä passiin toisin kuin nuoremmat sisaruksensa. Viipurin maistraatti ei kuitenkaan katsonut olevansa oikeutettu myöntämään vieraan maan alamaisille matkustusasiakirjoja Pietariin,¹⁰⁰ sillä kirkollisiin asiakirjoihin perheen kotikaupungiksi oli aiemmin merkitty Oulu.¹⁰¹ Anna Bergströmin katoaminen hankaloitti edelleen tilannetta, sillä lapset jäivät ilman huoltajaa.¹⁰² Viipurin maistraatti tiedotti asiasta Suomen kenraalikuvernöörinä toimineelle kreivi Gustaf Fredrik von Rosenille (1688–1769),¹⁰³ joka kirjoitti tapauksesta loppuvuonna 1751 Ruotsin kuningas Adolf Fredrikille (1710–1771). Von Rosen ehdotti, että Bergströmin lapset voitaisiin hakea Ruotsin puolelle ja antaa käsityöläisten kasvatettaviksi. Mahdollisesti pojat Petter 14, Nikolaus 13, Märten 12 ja Eric 8 vuotta olivat jo ehtineet toimia isänsä verstaan oppipoikina. Noudettiin heidät lopulta Viipurista jää vielä avoimeksi.¹⁰⁴

MAALARI PETTER LANG (1727–1780) SUKULAISINEEN VIIPURISSA

Viipurissa työskenteli Petter Bergströmin lisäksi tilapäisesti muitakin maalareita. Vuonna 1749 merkittiin ehtoollisella käyneiden joukkoon Turusta saapuneet maalari Andreas Woivalin ja maalarinkisälli Petter Lang.¹⁰⁵ Jälkimmäinen kuului Saksasta Ruotsiin siirtyneen maalarisuvun neljänteen polveen. Petter Lang nuorempi oli syntynyt Helsingissä sotavankeudesta palanneen, tukholmalaissyntyisen maalari Clas Langin (1693–1761) ja tämän puolison Catharina Elisabet Rölingin (1696–1740) vanhimpana poikana 12. lokakuuta 1727. Perheensä mukana Petter Lang muutti vuonna 1736 Turkuun, jossa hän aloitti oppipoikana isänsä, maalarimestari Langin verstaassa.¹⁰⁶ Maalarimestari Clas Lang avioitui uudelleen vuonna 1745.¹⁰⁷ Samana vuonna 17-vuotias Petter Lang sai Tukholman maalariammattikunnalta kisällinkirjansa, joka oikeutti hänet matkustamaan Turusta ja isänsä verstaasta opiskelemaan toiselle paikkakunnalle jonkin toisen mestarin oppiin. Langin katsotaan aloittaneen kisällinvaltuksensa maalarinleski Christmanin ylläpitämässä verstaassa Tukholmassa marraskuussa 1748.¹⁰⁸

Aiemman tutkimuksen mukaan Petter Langin on uskottu lähteneen syksyllä 1749 Pietariin ja asettuneen sen jälkeen Viipuriin.¹⁰⁹ Tätä käsitystä tukee hänen oleskelunsa Viipurissa saman vuoden kesällä turkulaismaalari Anders Woiva-

linin kanssa. Toisaalta Viipurissa tehdyn rippikirjamerkinnän mukaan Langin uskottiin lähteneen Käkisalmeen.¹¹⁰ Kun etäisyydet ovat suhteellisen lyhyet, on hän voinut helposti matkustaa Pietarin kautta Käkisalmeen. Käkisalmen vanhempaan ristikirkkoon lahjoitettiin juuri vuonna 1749 maalaus *Viimeinen tuomio*, joka kuului Petter Langin signeeraamiin. Sen kustansi kauppias ja raatimies Henrik Wolter, Suotniemen kartanon isäntä,¹¹¹ tai hänen poikansa kauppias Henrik Wolter.¹¹²

Viimeisen tuomion tehtävänä oli muistuttaa siitä kadotukseen tuomittujen ikuisesta kärsimyksestä, jonka pelko häilyi taustalla aikakauden ihmisten elämässä. Maalliset rikokset tuli sovittaa eläessä, muutoin Jumalan viha voisi langeta koko yhteisön päälle. Taivaallinen tuomio ei kuitenkaan ollut koskaan vältettävissä. Tästä kertovat ne mustat paholaiset, jotka kiduttavat kadotukseen tuomittuja. Maalauksen varsinainen sommitelma perustui jo olemassa olevaan esikuvaan.¹¹³ Vastaava aihe, joka sekin oli mahdollisesti Petter Langin tuotantoa, kuului 1700-luvun jälkipuolella myös Viipurin tuomiokirkon taulumaalauksiin.¹¹⁴ Kauppias Carl Henrikinpoika Wolter ei tahtonut jäädä sukuaan huonommaksi vaan lahjoitti seuraavana vuonna Käkisalmen kirkkoon Petter Langin maalaaman *Kristuksen hautaamisen*.¹¹⁵ Maalauksessa kuvataan seitsemää pyhää surijaa työskentelemässä kukin omassa tehtävässään Kristuksen ruumiin ympärillä osoittamatta suuria tunteita. Alareunan ruotsinkielinen Johanneksen evankeliumin teksti selventää vielä tapahtumaa. Sekin viittaa vanhempaan luterilaiseen perinteeseen, jossa sana tuli asettaa kuvan edelle. Maalaukselta selittävä Raamatun jae on tunnusomaista Petter Langin tuotannolle.¹¹⁶

Kun Petter Lang palasi Viipuriin vuonna 1751, hän jatkoi kiertelevän maalarin uraansa työtilauksien mukaan suunnilleen samalla alueella, joka kuului viipurilaisten kauppiaiden toimintaympäristön piiriin.¹¹⁷ Käsiyöläiset tavattiin tuohon aikaan merkitä omalle sivulle seurakunnan rippikirjaan. Viipurin ruotsalaisen seurakunnan rippikirjassa Petter Lang esiintyy maalarina vuoteen 1757 asti, mutta sen jälkeen kirkonarkiston rippikirjoissa on vuosikymmenten aukko. Vuoden 1753 alusta rippikirjaan ilmestyy lisäksi hänen kaimansa, kisälli Petter Lang.¹¹⁸ Viipurin Petter Langilla oli ollut kaksi setää Tukholmassa, isän vanhemmat veljet, maalarit Petter ja Anders Lang.¹¹⁹ Ehkä tämä samaa nimeä kantava maalarin veljenpoika, joka sitten kisällivaelluksellaan on matkannut itään. ”Maalarinkisälli” Petter Lang matkusti Viipurista 11.5.1754, mutta ”maalari” Petter Lang kävi ehtoollisella jälleen heinäkuussa 1754. Samana vuonna turkulaismaalari Anders Woivalinille maksettiin Viipurin tuomiokirkossa tehdyistä maalaustöistä, joten hänkin oli kaupungissa jo toistamiseen.¹²⁰

Petter Langin nuorempi veli, Clas Lang nuorempi (1735–1764) Turusta, saapui kisällinä työskentelemään veljensä maalarinverstaaseen Viipuriin vuonna 1755.

Hänet mainitaan rippikirjassa vielä kesäkuussa 1757.¹²¹ Clas Lang nuorempi on saattanut olla veljensä mukana maalausmatkalla Kymenkartanon provinsin pohjoisosissa Säämingissä, sillä osa paikkakunnan kolmannen kirkon (1727–1783) säilyneistä lehterimaalauksista on selvästi eri henkilön tekemiä kuin kankaalle maalatut aiheet ja kuorilehterin kertovat aiheet. Viipurilaisen Petter Langin nimiin voi kirjata niistä kuorilehterimaalauksen ohella alttaritaulun *Viimeinen ehtoollinen* sekä Jeesuksen vertauksia kuvittavan *Viisaat ja tyhmit neitsyet*.¹²²

Raamatullisten vertausten kuvallinen esittäminen kuului nimenomaan Petter Langin harrastamaan aihepiiriin, kuten Kurkijoen kirkon maalauksessa *Kylväjä ja niittäjä* (1750-luku). Aihevalinta saattoi kuitenkin tässä tapauksessa olla Kurkijoen kirkkoherra Johan Saxbergin (1727–1784) toivomaa ja liittyä hänen neologiaan painottuvaan ajatusmaailmaansa. Tässä järkeä korostavassa valistusteologian suuntauksessa pyrittiin uskonelämästä karsimaan todellisuudelle vieraiksi koettuja asioita ja yksityiskohtia. Taikauskon kitkeminen rahvaasta kuuluikin valistushenkisen papiston saarnojen sisältöön.¹²³ Papiston kannalta kirkkomaalauksen funktio oli ennen kaikkea opetuksellinen. Kurkijoen varapastori Anders Malmstedt (1713–1783) lahjoitti kirkkoon kaksi maalausta ennen vuotta 1778, joten hänkin voisi tulla kysymykseen Jeesuksen vertausmaalauksen tilaajana.¹²⁴ Siinä missä Langin Jeesuksen elämää kuvittavat teokset esittävät henkilöiden vaatetuksen aina historiallisena, Jeesuksen vertauksia havainnollistavat henkilöt esiintyivät 1700-luvun puvuissa. Näin teoksen aihetta on korostetusti lähennetty omaan aikaansa. Tämä toistuu toisessakin Kurkijoen kirkosta säilyneessä vertausmaalauksessa *Lesken ropo*.¹²⁵

Säämingin kirkon alttaritaulu- ja lehterikaidemaalauksien tilaus oli Petter Langille merkityksellinen muutoinkin kuin palkkion vuoksi. Lang vihittiin 16.6.1758 ensimmäiseen avioliittoonsa neitsyt Anna Margareta Lilian (k. 1767) kanssa.¹²⁶ Langin vaimon uskotaan kuuluneen Lilius-sukuun¹²⁷, mutta Säämingissä vaikutti myös Lilja-suvun edustajina rakuuna Jacob Lilia ja kauppias Hindrik Lilia.¹²⁸ Petter Langilla oli kyllä kontakteja Lilius-sukuisiin kauppiaisiin Viipurissa sekä Virolahden pastori David Gestriniin (k. 1779), jonka puoliso oli Sofia Elisabeth Lilia (k. 1790).¹²⁹ Heistä Lang maalasi kirkon lehterikaidepaneeliin sijoitetun muotokuvaparin, liimavärillä puulle, vuonna 1769.¹³⁰

Langin ensimmäisestä avioliitosta syntyi Viipurissa viisi lasta.¹³¹ Nuorimman tyttärensä synnyttyä Anna Margareta Lang ei enää toipunut synnytyksestä vaan kuoli vajaan kahden kuukauden kuluttua, ja pian hänen jälkeensä menehtyi lapsikin.¹³² Toisen avioliittonsa Petter Lang solmi Räisälässä vuonna 1770 virastaan juopottelun vuoksi erotetun edesmenneen rovasti Lars Lithoviuksen (k. 1761) tyttären Birgitta Christina Lithoviuksen (1740–1808) kanssa.¹³³ Kuo-

lema korjasi varhain kaikki Langin toisesta avioliitosta syntyneet neljä lasta. Maalari Petter Lang menehtyi halvaukseen tammikuussa 1780 vain 52-vuotiaana jättäen perheensä ilmeisen niukkoihin oloihin. Hänen leskensä eli Viipurissa vielä lähes kolmekymmentä vuotta, mutta hänen mainitaan kuolleen köyhänä.¹³⁴

Isänsä kuollessa Petter Adolf Lang oli vasta 15-vuotias. Ei ole tiedossa tuliko hänestä mahdollisesti maalari vai päättyikö Viipurin Lang-sukuisten maalarien tarina vuonna 1780. Kuitenkin vielä vuonna 1791 tavataan Koiviston kirkon (rakennettu 1763) saarnatuolimaalareina tarkemmin identifioimattomat tekijät, hovimaalari Lang toverinsa maalari Wentzelin kanssa.¹³⁵ Kumpikin edellä mainituista maalareista on tähän asti ollut suomalaiselle taidehistorian tutkimukselle tuntemattomia. Hovimaalarin arvon käyttäminen viittaa kuitenkin jo perusteellisempaan, mahdollisesti Pietarissa, Tukholmassa tai saksankielisellä alueella hankittuun

ammattikoulutukseen. Koiviston saarnatuolin arvo tunnustettiin varhain ja se siirrettiin katoksineen ja porraskaiteineen jo ennen vuotta 1909 Viipurin museoon. Puusepäntyö oli mahdollisesti Lorentz Stoffertin, vaikka saarnatuoli sai perinteisten aiheiden (Kristus, evankelistat symboleineen, Mooses ja Aaron) mukaisen maalauskoristelunsa vasta 30 vuotta valmistumisensa jälkeen.¹³⁶

Petter Langin varteenotettaviin kilpailijoihin oli kuulunut hänen vanhimman sisarensa mies Turusta, maalari Jonas Bergman (1724–1810). Bergman oli tuottelias maalari ja Langia teknisesti taitavampi, joten hänen uransa oli selvästi menestyksekkäämpi kuin muiden hänen Viipurissa työskennelleiden ammattitovereidensa. Oppipoika-aikansa hän vietti yhdessä Petter Langin kanssa tämän isän maalariverstaassa. Nuorten miesten tiet erosivat kisällin kirjojen saamisen jälkeen. Clas Lang otti Bergmanin kumppanikseen Turkuun

Petter Lang maalasi Virolahden kirkon pastorin David Gestrinin ja hänen vaimonsa Sophia Elisabeth Lilian muotokuvat kirkkoon vuonna 1769.

ja oman pojan oli hakeuduttava muualle. Bergmanin kauppaan kuului myös avioliitto mestarin vanhimman tyttären kanssa.

Viipurissa maalarimestari Jonas Bergmanin tiedetään työskennelleen vuonna 1761. Kirkkomaalarin ominaisuudessa hän oli jo vuonna 1748 maalannut Pyhjäjärven seurakunnalle kirkon saarnatuolin ja neljä maalausta Kristuksen kärsimyshistoriasta. Hänen tuotantonsa käsitti lisäksi profaania sisustus- taidetta kuten ovenpäällystauluja ja tapettimaalauksia,¹³⁷ joilla saattoi olla kiinnostunutta ostajakuntaa myös Viipurin porvaristossa. Jonas Bergmanin mittavimpiin kirkkomaalauksiin Karjalan kannaksella kuului Valkjärven uuden kirkon alttaritaulun, saarnatuolin ja lehterikaiteiden maalaus vuosina 1797–1798. Tämä keisari Paavalin nimikkokirkko tuhoutui salaman sytyttämänä jo vuonna 1812.¹³⁸

Viipurissa ja sen ympäristössä esiintyi 1750-luvulla joukko muitakin kuvantekijöitä. Heihin lukeutui viipurilainen maalarina Johan Folcker (1712–1766).¹³⁹ Tiedot hänen elämästään ja tuotannostaan ovat jääneet niukoiksi, mutta solmiessaan avioliiton syyskuussa 1759 hänet mainitaan nimenomaan muotokuvamaalarina.¹⁴⁰ Yhdessä Turussa opiskelleen Jacob Johannes Weckmanin (1732–1808) kanssa Folcker toteutti Kaakin (myöhemmin nimellä Johannes) kappelikirkon alttaritaulujen maalaustyöt vuonna 1758. J. J. Weckman oli saanut vuonna 1757 ensimmäisen maalarin porvarioikeudet Hämeenlinnaan.¹⁴¹ Kuten aiemmin on todettu, Viipurin kuvernementin aikaisen käsityöläisen taloudellinen asema oli haavoittuvainen. Lisäksi sairaudet saattoivat verottaa lupaavia kykyjä jo uran alkuvaiheessa. Maalarien keski-ikästä tai oppipoikien ja kisällien kuolleisuudesta 1700-luvulta ei ole tilastoja käytettävissä. Viipurissa menehtyivät kesken opintojensa ainakin maalarin oppipojat Johan Kortman (1740–1758) ja Johan Borg (1750–1764). Heidän kotipaikkaansa tai lähiomaistaan ei mainita, eikä myöskään kenen maalarin opissa he kuollessaan olivat.¹⁴²

KAUPUNKIMAALARIN JA PUUSEPÄN YHTEISTYÖTÄ KIRKKOJEN UUDELLA RAKENNUSKAUDELLA: ANTREAN TOINEN KIRKKO 1760

Vuosisadan puolivälissä alkanutta vaurastumista ja väestönkasvua seurasi toinen kirkonrakentamisen korkeasuhdanne Karjalan kannaksella ja Laatokan rannikkopitäjissä. Moniin seurakuntiin rakennettiin isompia puukirkkoja tai tilattiin maalaustöitä laajojen kirkonkorjausten yhteydessä. Viipurin kaupunkikirkkoon hankittiin jälleen urut vuonna 1753 Lyypekestä ja ne olivatkin pitkään provinssin ainoat.¹⁴³ Pitäjänkirkkoissa lukkari sai tyytyä johtamaan virsilaulua ilman säestystä lukkarinpenkistä tai lehteriltä. Kirkoissa juuri lehtereiden ja saarnatuolien puiset peilit muodostivat ihanteellisia maalausaloja, joihin

Puukirkkojen maalaukset, joiden aiheina olivat usein profeetat ja evankelistat, sijoittuvat 1700-luvulla tyypillisesti lehtereiden ja saarnatuolituolien peileihin. Kuvassa Kuolemanjärven kirkon interiööri vuonna 1898 otetussa kuvassa, jossa näkyvät selkeästi vielä edellisen vuosisadan sisustuselementit

oli tapana sijoittaa evankelistojen ja profeettojen kuvia tunnuksineen ja nimiineen. Tämän kuvaohjelman mukaiset maalaukset koristivat myös Viipurin kaupunkikirkon (myöhemmin maaseurakunnan kirkko) puisia lehterinkaiteita 1800-luvun alkuun asti.¹⁴⁴

Erityisen hyvin lisääntynyt kirkkotilan koristelu tulee esiin Viipurin naapurissa, Antrean toisen ristikirkon, kahtamoisen eli kaksoisristikirkon, valmistuttua vuonna 1761 kolmen vuoden rakentamisen jälkeen. Rakennusmestarina toimi Sortavalassa asunut toisen polven kirkonrakentaja Eskil Collenius (s. 1716),¹⁴⁵ joka sijoitti kaksoisristikirkon runkokuoneeseen ikkunoita kahteen kerrokseen. Lisääntynyt valon määrä antoi erinomaisen tilaisuuden katsella tarkemmin kirkkosalin koristelua, jolloin sen laatu ja määrä tuli entistä merkittävämmäksi. Kirkkoa rakentaneet kirvesmiehet olivat tällä kertaa kansallisuudeltaan sekä suomalaisia että venäläisiä.¹⁴⁶

Koristeellisten saarnatuolien ja niiden kaikukatosten suunnittelusta ja toteutuksesta vastasi Viipurissa ja Käkisalmissa asunut puuseppä Lorentz (Lars) Stoffert (1724–1786). Hänestä tuli vuonna 1777 Viipurin puuseppäammattikunnan vanhin.¹⁴⁷ Stoffertin ilmaisu ammensi edelleen Ruotsin suurvaltakauden perinteestä, mutta muodoiltaan hieman karsitumpana ja keveämpänä. Alttaritaulujen kehyksiin sijoitettiin yleensä pylväät molemmin puolin maalauksia. Alttaritauluja oli tavallisesti kaksi tai kolme. Karoliinisen ajan epitafi-alttarilaitteen perinteitä seuraten kehyksiä koristivat usein puusta veistetyt täysplastiset enkelit, apostolit ja joskus Jumalan karitsa -veistos.¹⁴⁸ Antreassa nämä erikokoiset enkelit olivat ilmeisesti Stoffertin valmistamia.

Vanhan Suomen kirkoissa saarnatuolit sijoitettiin vielä kuorista katsoen vasemmalle, eteläpuolelle kirkkoa. Tätä käytäntöä tapaa alueen pitäjänkirkoissa vielä 1800-luvun puoliväliin asti. Saarnatuolin runko-osan viiteen peiliin oli tapana maalata keskelle Kristus ja sen molemmin puolin evankelistaparit sekä saarnatuolin porraskaiteen peileihin usein Mooses ja Aaron, joskus kolmanteena Pietari.¹⁴⁹ Kaikkiaan Antrean kirkon lehtereihin oli kuvattu 36 raamatullista henkilöä. Niihin kuulunut *Martti Lutheria* esittävä paneelimaalaus oli siirretty sakastiin.¹⁵⁰ K. K. Meinanderin tehdessä inventointia kirkossa vuonna 1900 oli kuorilehterit jo purettu silmällä pitäen kirkon myyntiä ja siirtämistä Vuokselan seurakuntaan. Alttarimaalaukset samoin kuin lehterinkaidemaalaukset toteutettiin Antreassa liimavärillä puulle. Tekniikka oli hyvin herkkä kosteuden ja valon vaikutuksille. Haalistuttuaan tämän kaltaiset maalaukset joutuivat usein kirkonkorjausten yhteydessä ”parannelluiksi” päälle maalaamalla.

Antrean kirkossa pohjoiseen ja eteläiseen lehterikaiteeseen oli kuvattu Vanhan Testamentin profeettoja ja länsilehteriin 12 opetuslasta.¹⁵¹ Alttaritaulumaalaukset ja kirkon muu koristelutyö on tyyllillisin perustein voitu nimetä Petter Langin tuotantoon kuuluvaksi, mutta tarkka maalausajankohta on edelleen varmistumatta. Samankaltaisten moniosaisten alttaritaulujen ja lehterikaidemaalauksen koristamista Petter Langin toteuttamista kirkkointeriööreistä on säilynyt tietoja myös Jaakkiman, Seiskarin ja Jääsken kirkoissa.¹⁵²

VENÄLÄISIÄ JA KANSAINVÄLISIÄ VAIKUTTEITA VIIPURIN KUVERNEMENTISSA

Kurkijoen vuonna 1767 valmistuneen luterilaisen kirkon rakentamisen kustansi pitäjän donataarina eli lahjoitusmaaisäntänä vuodesta 1743 toiminut todellinen kamariherra, kreivi Mihail Vorontzov (1714–1767).¹⁵³ Kirkon rakentamisen ja vielä myöhemminkin sen kunnostamisen yhteydessä käytettiin venäläisiä tai karjalaisia kreikkalaiskatolisia käsityöläisiä. Vuonna 1791 tehdyssä kunnostus-

Kurkijoen kirkon 1700-luvulta oleva suuri (ristin korkeus 233 cm, Kristuksen korkeus 117 cm) puinen triumfikrusifiksi viittaa tyyllillisesti menneeseen, jopa bysanttilaiseen traditioon. Krusifiksi on nykyisin Kansallismuseossa.

työssä interiööri sai uuden alttaritaulun ja sitä uusittiin muutoinkin, tekijöinä puuseppä Nikitow sekä maalarit Kuritzin ja Sergejev.¹⁵⁴ Kurkijoen kirkon interiööristä säilynyt majesteettinen *Kristus*-krusifiksi¹⁵⁵ tuntuu viittaavan ajassa kauas taaksepäin aina bysanttilaiseen traditioon asti. Kooltaan se muistuttaa keskiajalla katolisiin kirkkoihin asetettua triumfikrusifiksia, jonka sijoituspaikka oli kuorin runkokuoneesta erottaneen triumfikaaren alla. Kun taas luterilaisen puhdasoppisuuden ajalla (1580–1730) Ristiinnaulittu-veistokset asetettiin kuoriaidan palkin päälle, ja myöhemmin kuoriaidoista luopumisen jälkeen, usein kirkon alttarialueen seinälle.

Nykyisin Kansallismuseon kokoelmiin kuuluva Kurkijoen krusifiksi on ilmeisesti vanhahtavan ulkonäkönsä vuoksi ajoitettu 1600-luvulle. Mikäli dendrokronologinen tutkimus¹⁵⁶ tulee veistoksen kohdalla mahdolliseksi, saatetaan saada selville puun kaatamisen ajoitus. Samalla kenties selviäisi voisiko asiakirjalähteessä esiintyvä puuseppä Nikitow olla ajallisesti veistoksen tekijä. Nikitowia voi joka tapauksessa pitää Aunuksen tai pohjoisvenäläisen puukuvanveiston edustajana, mutta aihe on jäänyt Venäjälläkin vähän tutkituksi.¹⁵⁷ Viipurilaiset kauppiat rakennuttivat aunukselaisilla kirvesmiehillä muun muassa merikelpoisia laivoja ja pestasivat heitä matruuseiksi.¹⁵⁸ Arkangelin alueelta tunnetaan 1700-luvulta samankaltaista kirkollista kuvanveistoa.¹⁵⁹

Seiskarin pienen kirkon monipuolisessa kuvaohjelmassa (valokuva kirkon interiööristä vuodelta 1907) ylimpänä on tuntemattoman tekijän *Ylösnoussut Kristus* 1700-luvulta. Teos on nykyään Uudenkaupungin seurakunnan hallussa.

Seiskarissa pientä kirkkoa käyttivät luterilaisten ohella myös venäläiset saarella sijainneen laivaston sairaalan kappelina. Kirkon alttarilla oli ylimmäksi ripustettuna Pietarista hankittu, kreikkalaiskatoliisuutta edustava *Ylösnoussut Kristus*. Siihen viittaa myös kyrillisin kirjaimin merkitty kristusmonogrammi.¹⁶⁰ Maalauksen sommitelma perustuu antwerpeniläisen Anthon Wierixin (1552–1642) kuparipiirroskuvaan.¹⁶¹ Sen alapuolella sijaittivat Petter Langin protestanttista tunnustusta edustavat *Kristuksen hautaaminen* ja *Viimeinen ehtoollinen* ja niitä reunustavien pylväiden molemmin puolin suurikokoisemmat *Ylösousemus* ja *Getsemane*. Alttaripöydälle oli vielä asetettu pienempiä ikoneita, mahdollisesti 1800-luvulla.¹⁶²

Myös Petter Langin tuotannon taustalta voi havaita vaikutteita roomalaiskatolisesta kuvastosta kuten Jääsken kirkosta peräisin olevassa

maalauksessa *Pyhä perhe puun alla*, jossa myös Joosefin pyhyys on tuotu esiin päätä ympäröivällä sädekehällä.¹⁶³ Vielä selkeämmin roomalaiskatolinen vaikutus näkyy Kaukolan vuonna 1932 palaneen kirkon alttarilaitteen maalauksessa. Silhuettimaalaus (puulevy leikattu ääri viivoiltaan figuurin vartaloa muistuttavaksi) ylinnä alttaritaulujen kehyksen päällä esitti *Madonnaa*. Neitsyt Marian sylissä olevalla Jeesus-lapsella oli kädessään pitkävirtainen risti, jonka varsi oli tähdätty kohti Marian jaloissa kiemurtelevaa käärmettä. Hanna Pirinen on osoittanut teoksen olleen *immaculata conceptio* (tahraton sikiäminen) -kuvatyyppin variaatio ja mahdollisesti espanjalaista esikuvaa mukaileva.¹⁶⁴ 1900-luvun alussa otettujen valokuvien perusteella tekijäksi on vahvimmin ehdolla maalari Jonas Bergman, jolloin alttaritaulujen ja saarnatuolin maalaukset ajoittuisivat mahdollisesti vuoteen 1779. Tällä perusteella tämän kaltaisen roomalaiskatolisen esikuvan suunta on kuitenkin lännestä, sillä Jonas Bergman toimi usein Ruotsin puoleisista kaupungeista kuten Loviisasta käsin.¹⁶⁵

Pietariin pyrkivien opinhaluisten taiteilijoiden joukkoon liittyi vuosina 1740–1741 kisälli Isaac Wacklin (1720–1758) Oulusta harjoittaakseen muotokuvamaalausta, mutta myös opiskellakseen kultausta, lakkausta ja tapettimaalausta.¹⁶⁶ Wacklinin mahdollisesta oleskelusta Viipurissa ei ole löytynyt kirjallisia todisteita, mutta kuten aiemmin on ehdotettu, eversti ja kollegioneuvos Henrik von Kraemerin 1800-luvulla Raudun kirkkoon lahjoittama *Neitsyt Maria, Jeesus-lapsi ja enkeli* -maalauksesta¹⁶⁷ voidaan löytää yhtymäkohtia Wacklinin maalaustyyliin¹⁶⁸, erityisesti Jeesuksen kasvojen käsittelyssä. Teoksen taidehistoriallisesta kiinnostavuudesta kertoo sen mukanaolo Suomen Taideyhdistyksen näyttelyssä Helsingissä vuonna 1872.¹⁶⁹ Wacklin on saattanut myydä maalauksiaan esimerkiksi pyrkiessään Pietarista kohti länttä hattujen sodan aikana 1741–1743 tai myöhemmin samalla vuosikymmenellä.¹⁷⁰

Petter Langin tuotannossa on vaikutteita myös roomalaiskatolilaisesta kuvastosta, mikä näkyy esimerkiksi Jääsken kirkossa olleessa öljymaalauksessa *Pyhä perhe* vuodelta 1771.

Pietarista saattoi myös sinne matkustanut viipurilainen raatimies tilata edustavan muotokuvan, joka oli tasokkaampi kuin kotikaupungin käsityöläismaalareiden teokset. Viipurin saksankielisille kauppiaalle oli luontevaa kääntyä Pietarin suuren saksalaisen yhteisön puoleen. Näin menetteli vuonna 1760 myös kauppias Philip Weckrooth (1742–1798), eräs ajankohdan rikkaimmista viipurilaisista. Muotokuvan hänestä maalannut, Pietarin saksalaisiin lukeutunut Carl-Ludwig Johann Christineck (n. 1732–1794), tunnettiin ylimystön taidemaalarina. Hän työskenteli ajoittain myös Keisarillisen Posliinitehtaan mosaiikkityöpajassa.¹⁷¹ Viipurin museon kokoelmiin kuului *Philip Weckroothin* muotokuvan ohella hänen toisen vaimonsa *Catharina Charlotta Dykanderin* (1749–1777) muotokuva, joka ei liene edellisen pari. Pariskunta avioitui vasta vuonna 1767.¹⁷²

Käsityöläismaalareiden ohella Viipurissa toimi toinen merkittävä kuvantekijäryhmä, Venäjän armeijan mukana kaupunkiin asettunut Viipurin insinöörikomennuskunta. Sen palveluksessa olevat piirtäjät eli konduktöörit olivat linnoitusupseereita, joiden tehtäviin kuului ensisijaisesti karttojen ja linnoituslaitteiden mittapiirustusten tekeminen.¹⁷³ Insinöörikomennuskunnan toimipaikka oli Pyhän Annan Kruunun linnoituksessa, jonne vuonna 1776 rakennettiin oma insinööritalo piirustussaleineen.¹⁷⁴ Käskynhaltijan talossa asuneelta komennuskunnan päälliköltä, insinööri-everstiluutnantti Jegor Funi-kovilta, tunnetaan Viipurin linnaa esittäviä piirustuksia.¹⁷⁵

Linnoitusrakennelmien sijoittuminen maastoon ja osaksi kaupunkia kuvattiin tarkasti ja tällöin lähestyttiin jo maisemapiirustusta. Insinöörikenraali Mihail Mordvinovin komennuskunnan akvarelli *Viipuri Papulan suunnasta* 1780 esittää linnoituslaitteet osana autereisen taivaan alla lepäävää merenrantakaupungin idylliä.¹⁷⁶ Insinöörikomennuskunnan laatimassa Viipurin tontinomistajien luettelossa vuodelta 1768 mainitaan varhainen maisemamaalari Petredin, jonka henkilöllisyys jää epäselväksi.¹⁷⁷ Maisemamaalarilla saatettiin tarkoittaa myös konterfeijaria, joka oli erikoistunut maisemallisten kangastapettien tuotantoon. Taustaltaan irralliseksi jää myös Uudenkirkon avioliittoon vihittyjen luetteloon merkitty Pietarin Rakennusviraston maalari Johan Ligosekin solmima avioliitto syyskuussa 1757.¹⁷⁸ Oliko hänellä yhteyttä Uudenkirkon seurakuntaan noin vuosina 1753–1755 hankittuihin maalauksiin ei valitettavasti selviä tileistä, koska maksun saaneita maalareita ei ole yksilöity.¹⁷⁹

ROMANTIIKAN MAISEMAT JA UUSKLASSINEN KIRKKOINTERIÖÖRI 1700–1800-LUKUJEN TAITTEEN VANHASSA SUOMESSA

Vanhassa Suomessa 1700-luvun lopulla liikkuneita taiteilijoita kiinnostivat erityisesti sekä Viipurin kaupungin keskiaikaisen rakennuskannan jäänteet osana

kaupunkimaisemaa että tunteisiin vetoavat luonnonnähtävyydet kuten kuu-
huva Imatrankoski. Ensimmäisen tunnetun maalauksen koskesta teki vuonna
1787 ranskalainen, 1780-luvun Pietari-akvarelleistaan kuuluisa maisemamaalari
Jean Balthasar de La Traverse (1752–n. 1810).¹⁸⁰ Taiteilijain kuvauskohteiden
valinta saattoi määräytyä myös selkeän toimeksiannon mukaan. Majuri Gavril
Sergejevitš Sergejev (n. 1770–1816), Keisarillisen karttavaraston virkamies,
ikuisti Viipuria kaupungin vanhoilta valleilta nähtynä akvarellissaan *Näkymä
Viipurista* vuodelta 1804.¹⁸¹ Sergejevin *Kurkijokea* ja *Sortavalaa* esittävästä akva-
relleista saa erinomaisen kuvan alueen pikkukaupungeista kirkkoineen, kello-
tapuleineen ja tuulimyllyineen. Ne saattavat olla hieman nykyistä ajoitustaan
1809–1811 varhaisempia, mutta liittyvät viimeistään tähän Sergejevin tekemään
Suomen topografiseen kuvaukseen.¹⁸²

Viipurin seudun kuvataiteen harrastajiin lukeutui myös joukko säätyläisiä,
jotka olivat saaneet koulutusta piirtämiseen joko ammattiopintojensa kautta
tai yksityisesti. Kenraaliluutnantti Steinheilin adjutantti Alexander Amatus
Thesleff (1778–1847) sai linnoitusupseerin koulutuksen ja piirtäminen muodosti
hänelle jatkossa luontevan ilmaisutavan. Herkkä piirustus Monrepos’n *Amorin
tempelistä* 1800-luvun alusta on syntynyt mahdollisesti ennen Thesleffin osal-
listumista Napoleonin vastaiseen sotaan.¹⁸³ Piirustuksessa kuvattu antiikin
pyörötemppeleitä jäljittelevä huvimajarakennelma jäi lopulta puistosuunnitel-
massa lyhytaikaiseksi kokeiluksi.¹⁸⁴ Keisarinna Katariina II:n vierailu Viipurissa
vuonna 1783 antoi vauhtia uusille kirkkotaiteen hankkeille.

Valtakunnallinen hallintouudistus lukuisine virastoineen ja virkamiehineen
heijastui välillisesti Viipurin kuvataide-elämään. Nimittämällä miniänsä veljen,
Württembergin prinssi Friedrich Wilhelm Carlin (1754–1816) Viipurin käskynhal-
tijaksi, keisarinna siirsi kaupungin lähemmäs Pietarin hovielämää.¹⁸⁵ Käskyn-
haltijan palatsi ja prinssin kaupungin ulkopuolelta ostama Charlottenthalin
maakartano, jolle hän antoi uuden nimen Monrepos, edustivat sisustustaiteen
ja puutarha-arkkitehtuurin uusimpia virtauksia. Keisarinnan epäillään kuiten-
kin kyllästyneen jatkuvasti riiteleviin prinssipuolisoihin ja lähettäneen paris-
kunnan pois hovistaan ja Viipurista. Prinssin sisar, perintöruhtinas Paavalin
(1754–1801) puoliso Maria Feodorovna (1759–1828) ehti vieraillla veljensä luona
kesällä 1786, jolloin hän saattoi osallistua suunnittelemansa Marienturmin
kiinalaistyyllisen huvimajan interiöörin koristemaalauksiin.¹⁸⁶

Monrepos’n kartano vaihtoi omistajaa, kun paroni Ludvig Heinrich von
Nicolay osti tilan ja ryhtyi laajentamaan päärakennusta. Salin kattomaalauksen,
Venuksen ja Marsin kohtaaminen, valmisti itävaltalainen taiteilija Johan Jakob
Metenleiter (1750–1825), joka myös maalasi maiseman kartanosta puistonsa
keskellä vuonna 1796. Von Nicolay suosi ennestään tuntemiaan itävaltalaisia

taidemaalareita myös valitessaan Johan Baptist Lampi vanhemman (1751–1830) maalaamaan muotokuvat itsestään ja puolisostaan vuonna 1794.¹⁸⁷ Lisäksi hän tilasi maisemamaalareilta näkymiä kartanonsa puistosta. Venäläinen maisemamaalari ja taidegraafikko Andrei Jefimovitš Martynov (1768–1826)¹⁸⁸ ikuisti useampia romanttisia veduta-näkymiä akvarelleihinsa Monrepos´n puistosta, kuten *Näköala Ludvigsteinille*, ilmeisesti kesällä vuonna 1803.¹⁸⁹

Viipurin kuvernöörin virkaa vuosina 1782–1785 hoitanut liivinmaalainen aateismies Wilhelm Heinrich von Engelhardt¹⁹⁰ oli kertonut Katariina II:lle, ettei Viipurissa ollut kirkkoja venäläiselle ja saksalaiselle seurakunnalle. Sen seurauksena keisarinna määräsi seurueensa taidemaalarin ja arkkitehdin Nikolai Lvovin (1751–1803) suunnittelemaan uuden kreikkalaiskatolisen tuomiokirkon, jonka sijoittamista kaupunkiin helpotti aiemmin laadittu asemakaava. Keskeiskupolikirkoksi valmistunut Kristuksen kirkastuksen kirkko (Preobraženskin katedraali) vihittiin vuonna 1788.¹⁹¹

Katariina II:n hallituskaudella alettiin suosia erilaisten kristillisten kirkkorakennusten esteettisen ilmeen yhdenmukaistamista ranskalaisen uusklassismin henkeen. Vain käytetystä kielestä ja jumalanpalvelusseremoniasta saattoi pystyä tunnistamaan, minkä kansallisuuden ja tunnustuksen kirkkoon oli astunut.¹⁹² Uusklassisen arkkitehtuurin yhdenmukaista ja pelkistettyä interiööriä korostava ilmaisu enteili jo sitä muutosta, joka seuraavan vuosisadan alusta muuttaisi vähitellen kirkkotilaa. Roomalaiskatolinen Pyhän Hyacinthuksen kirkko perustettiin vuonna 1799 ruotsalaiskaudella rakennettuun kivitaloon, jossa aiemmin oli toiminut Viipurin aatelin Ritarihuone. Puolan kirkkona tunnettu rakennus oli tarkoitettu lähinnä varusväkeen kuuluvien puolalaisten, liettualaisten ja valkovenäläisten sotilaiden ja heidän perheidensä käyttöön. Vanhimpaan kirkkointeriööriin kuului perustamisajankohdan hallitsijan *Paavali I:n* muotokuva.¹⁹³ Muut puulevyllä tehdyt maalaukset olivat ilmeisesti rakennusta vanhempia, kuten *Madonna, Pyhät Johannes ja Antonius*,¹⁹⁴ jonka seurakunnan papisto oli saattanut tuoda mukanaan. *Ostrobraman* ja *Czestochowan Jumalanäiti*-maalauksien nimet viittanevat seurakuntalaisten aiempiin kotiseutuihin.¹⁹⁵

Lähes kymmenen vuotta myöhemmin valmistuneen ruotsalais-saksalaisen kirkon suunnitteli kuvernementin arkkitehti Johann Brockmannin piirustusten pohjalta¹⁹⁶ pietarilainen arkkitehti Georg Friedrich (Juri) Veldten (1730–1802). Hän käytti hyväkseen aiemmin suunnittelemiensa Pietarin luterilaisen Pyhän Katariinan kirkon (vihitty 1771) ja Pyhän Annan kirkon (vihitty 1779) pohjakaavaa ja länsiportaalin rakennetta. Toisin kuin piirtämässään kreikkalaiskatolisissa kirkoissa, Veldten seurasi luterilaisissa kirkoissaan italialaisen renessanssiarkkitehtuurin ihanteita. Interiöörien suunnittelussa keisarinna antoi arkkitehdeilleen yleensä vapaat kädet sillä edellytyksellä, että rakennus-

Eversti Fabian Steinheil suunnitteli muiden tehtäviensä ohessa 1799 vihittyyn Pietari-Paavalin kirkkoon alttari-kokonaisuuden, jonka hallitsevia elementtejä olivat kullattu Jumalan silmä ja sitä reunustavat korinttilaiset pylväiköt.

koristelussa ei käytetty vapaamuurariuteen viittaavia symboleita.¹⁹⁷ Hallitsijanvaihdoksen yhteydessä Viipurin ruotsalais-saksalainen kirkko vihittiin lopulta Paavalin kirkoksi 1799 (myöhemmin käytettiin nimeä Pietari-Paavalin kirkko).

Puolipyöreään syvennykseen sijoitetun, Ludvig XVI -tyylisen, pietarilaisklassisismia edustaneen alttarirakennelman suunnitteli eversti Fabian Gothard Steinheil (1762–1831), joka vuosisadan lopulla johti Viipurin alueella linnoituslaitteisiin liittyviä topografisia tehtäviä.¹⁹⁸ Alttarille sijoitetun *Ristiinnaulittu*-veistoksen yläpuolella oli kullattu Jumalan silmä, josta lähti viuhkamaisesti koko apsiksen täyttäviä kullattuja säteitä. Sen molemmin puolin sijoitettiin kolme korinttilaista pylvästä, joiden palkistojen päällä kohosivat *Moosesta* ja *Evankelista Johannesta* (Vanhan ja Uuden Testamentin symboleina) esittävät veistokset.¹⁹⁹

Tultuaan nimitetyksi Suomen kenraalikuvernööriksi ja saatuaan kreivin arvon Steinheil ryhtyi rakentamaan Viipurin ulkopuolelle kartanoa, josta tuli esikuva seudun monille uusille kartanoille. Saarelan hovin piirustukset vuodelta 1812 laati perimätiedon mukaan Pietarissa vielä tuolloin työskennellyt arkkitehti Carl Ludvig Engel (1778–1840). Koristeellisen interiöörin yksityiskohdat Steinheil suunnitteli itse osallistuen innokkaasti myös taidekäsityötä vaativaan toteutukseen. Erityisen upeana mainitaan hänen suunnittelemansa salin ja bouduaarin neljästä eri puulajista koottu lattiaparketti.²⁰⁰ Vetäytyttyään

Kirkkomaalari Müller toteutti Kirvennavan kirkon raamattuhistoriallisen kuvaohjelman kuorin kupoliin, holvin kulmiin ja lehterin peileihin. Nämä eri elementit näkyvät vuoden 1900 korjaustöiden kuvissa.

eläkkeelle Suomen kenraalikuvernöörin virasta vuonna 1823 sorvaustakin harrastanut Steinheil omistautui piirustus- ja maalaustaiteelle, sekä tukemaan eri tieteellisten seurojen toimintaa.²⁰¹ Piirtämässään näkymässä Monrepos'n kartanon *Ludwigsteinin hautasaaresta* hän sijoitti etualalle säätyläisperheen ja kansanpukuisen pariskunnan kuin muistutuksena puiston ajoittain kaikille kävijöille avoimesta luonteesta.²⁰²

Edellä kuvattujen uusien kirkkojen rakentaminen vaikutti myös alati kasvavan suomalaisen seurakunnan kirkonrakennussuunnitelmiin. Porvoon tuomiokapitulin ehdottamaan uudisrakennukseen ei kuitenkaan löytynyt varoja. Kirkon laajennus- ja korjauspiirustukset tilattiin Intendentinkonttorista Helsingistä ja niitä pidetään joko konttorin päällikkö Engelin tai hänen oppilaansa, arkkitehti Anders Fredrik Granstedtin (1800–1849) valmistamina vuonna 1828.²⁰³ Ennen keskiaikaisten holvirakennelmien repimistä viipurilainen neiti Elisabeth

(Elin) Euler tallensi piirroksiinsa kirkkointeriöörin 1700-luvun asussa, sellaisena kuin se oli säästynyt kesäkuun 1793 tuhoisalta kaupunkipalolta.²⁰⁴

Tultaessa 1700-luvun lopulle taiteen tehtäväkenttä oli luterilaisissa kirkoissamme laajimmillaan. Tähän vaiheeseen kuuluivat historiamaalauksperinteesen liittyvät kattokupoli- ja lehterikaidemaalaukset, joiden syntyhistoriaan antoi oman vaikutuksensa keisari Aleksanteri I:n vuonna 1810 perustama Vierasuskoisten kirkkokuntien hengellisten asiain ylihallitus. Sen ylijohantajana toiminut ruhtinas Alexander Golitsyn valvoi kaikkien luterilaisten kirkkojen omaisuudenhoitoa Venäjällä²⁰⁵ ja vaikutti kirkkojen rakennushankkeisiin, mahdollisesti myös Kivennavan ja Uudenkirkon uusien kirkkojen poikkeukselliseen kattokoristeluun.²⁰⁶ Kivennavan kirkon raamatunhistorialliset maalaukset toteutti Pietarin saksalainen kirkkomaalari Müller kuorin kupoliin,

holvin kulmiin ja lehterin peileihin kolmena kesänä 1809–1811.²⁰⁷ Perimätiedon mukaan Müller asui maalaustöiden aikaan seurakunnan pappilassa. Seurakuntalaisten mukaan hän kuoli pian Uudenkirkon kirkkomaalausten valmistumisen jälkeen.²⁰⁸ Molempien kirkkojen maalausten sijoittelu muistuttaa kreikkalaiskatolisten kirkkojen uusklassismin ajan kattomaalauskoristelua. Tämän kaltainen kirkkomaalaus päättyi kuitenkin alueella Vanhan Suomen ajan mukana, minkä jälkeen suurikokoinen alttaritaulu hallitsi kirkkotilaa.²⁰⁹

MUOTOKUVAMAALAREITA 1800-LUVUN ALUN VIIPURISSA

Vanhan Suomen yhdistäminen Viipurin lääninä Uuteen Suomeen 1812 ei herättänyt seudun väestössä suuria tuntemuksia joitakin lahjoitusmaahovien isäntiä ja virkamieskuntaa lukuun ottamatta. Kun Vanhan Suomen virkamiehistö käsitti 217 henkeä vuonna 1812, katsottiin virkamiestarpeen yhdistymisen jälkeen olevan enää 89 virkaa.²¹⁰ Työttömiksi jääneiden oli löydettävä uusia tapoja työllistyä. Näin kävi valtion metsänhoitaja ja maanmittari Olof Petrovitš Oldbergille (s. 1778 Tukholma). Oldberg oli Viipurissa vuosina 1779–1783 työskennelleen posliini-maalari Petter Oldbergin (1745–1807) poika. Perhe kuului niihin käsityöläisiin, joille Tukholma-Viipuri-Pietari -akseli oli suonut uramahdollisuuksia jo toisessa sukupolvessa. Olof Oldberg oli saattanut opiskella maalaustaidetta isänsä johdolla, mutta päätenyt taloudellisesti turvatumpaan Venäjän metsähallituksen virkaan. Kun suhdanteet muuttuivat, hän sai Viipurin maistraatilta luvan harjoittaa perheensä toimeentulon vuoksi muita osaamia taitoja.²¹¹ Oldberg maalasi muotokuvia Viipurin porvaristosta vuosina 1816–1821²¹² ja teki joitakin koristemaalauksia. Sen seurauksena kaupungin maalarimestari Nimrod Blåfiell (1778–1821) sai syyn valittaa maistraatille hänen toimialalleen tunkeutuneesta entisestä valtion virkamiehestä. Oldberg ilmoitti vastineessaan vuonna 1819, että hän oli taidemaalariksi kykenevänä koristellut joitakin kaupungin herrasväen huoneita. Hän oli lisäksi antanut piirustusopetusta paroni Ludvig Heinrich von Nicolayn pojalle vuonna 1815 ja maalannut miniatyyrejä. Maalarimestari Blåfiellin varhaisesta kuolemasta johtuen riitajuttu raukesi. Olof Oldberg siirtyi perheeseen myöhemmin Pietariin. Viipuri sai joksikin aikaa uuden maalarin vuonna 1822 Englannista saapuneesta maalarikisälli Louis Lennepistä. Hän osallistui vuoteen 1826 asti etenkin Monrepos´n kartanossa tehtäviin maalaustöihin.²¹³

Suomessa 1820-luvulla toimineista muotokuvamaalareista Wilhelm Ivanovitš Carstens (s. 1801) liittyy erityisesti kaakkoiseen Suomeen. Carstens ikuisti vuonna 1828 Viipurin läänin maaherra Carl August Ramsayn (1791–1855) komeaan muotokuvaan, jonka taustalle hän maalasi Viipurin linnan.²¹⁴ Wilhelm Carstensin syntymäpaikkaa ei tunneta, mutta hän on voinut olla Pietarin seuduille jääneen

suomalaisen sotilassuvun Carsten/Carstens jälkeläinen. Hän oli opiskellut Pietarin Taideakatemiassa muotokuvamaalausta vuosina 1815–1821 ja hänet palkittiin opiskeluaikanaan piirustuksesta hopea- ja kultamitaleilla. Perinteiden mukaisesti hänelle luovutettiin valmistumisen yhteydessä syyskuussa 1821 päästötodistuksen ohella akatemiataiteilijan arvon symbolina koristeellinen siviilimiekka.²¹⁵ Carstensilta tunnetaan vuoteen 1830 asti lähes 50 muotokuvaa, osa lyijykynäpiirustuksia.²¹⁶ Seuraavalla vuosikymmenellä alttaritaulumaalaus ja julkinen muotokuvatuotanto siirtyivät selkeästi akateemisen koulutuksen saaneiden taiteilijoiden käsiin. Taidemaalareiden osaamisalue eriytyi käsityöläismaalareiden yksinkertaisemmasta, usein ainoastaan pintamaalaukseen keskittyneestä työstä. Entisen Vanhan Suomen alueelta kotoisin olevat ammattitaiteilijat suorittivat tilaustöitä usein Helsingistä tai Pietarista käsin. Heistä mainittavimpia olivat 1820-luvulla Pietarissa opiskelleet Pehr Adolf Kruskopf (1805–1852) Muolaasta ja Berndt Abraham Godenhjelm (1799–1881) Mäntyharjulta. Ulkomailta saapuneet kyvyt jättivät 1700-luvun tapaan edelleen jälkensä yksityisiin taidekokoelmiin ja taideopetuksen alkuvaiheisiin Viipurissa.²¹⁷

VIIPURIIN KIINNITTYVÄ TAIDEHISTORIA

Yhteenvetona voi todeta, ettei Viipuri ympäristöineen ollut tarkastelujaksolla kuvataiteellinen tyhjiö, vaikka rakennustaidetta lukuun ottamatta historian ja taidehistorian yleisesitykset eivät ole Viipuria ja sen ympäristöä mainittavasti kommentoineet varsinkaan 1700-luvun osalta. Tässä artikkelissa kokosin yhteen aiemmassa tutkimuksessa esiintyneitä maalauksiin ja veistoksiin liittyneitä tietoja, toin esiin joitakin uusia tekijänimiä sekä asetin teoksia ja henkilöitä omaan ajalliseen kontekstiinsa. Pääpaino on ollut kirkkotaiteessa, sillä nyt voidaan paremmin yhdistää ennen talvisotaa tehtyjä luterilaisten seurakuntien historiallisten esineiden inventointeja muihin arkistolähteisiin ja säilyneisiin teoksiin. Sodan aikana evakuoitua tai aiemmin Kansallismuseoon siirretyt teokset edustavat kuitenkin vain pientä osaa 1700-luvun visuaalisesta kulttuurista alueella.

Uusina tekijäniminä, joskin tarkemmin identifioimattomina, voidaan tämän artikkelin myötä nostaa esiin maalarit Haveman, Andreas Woivalin, maalari Wentzel, hovimaalari Lang, maalarit Kuritzin ja Sergejev sekä veistäjistä puusepät Jacob ja Nikitow. Teosten tarkemmille attribuoinneille sekä tilaajien tutkimukselle on jatkossa edelleen tehtävää, sillä tässä on ollut mahdollista hyödyntää vain osaa alueen lukuisia kirkkoja koskevista lähteistä. Myös puukuvanveiston anonyymisyys on hiljalleen murentumassa puuseppiä henkilöhistoriallisen tutkimuksen kautta.²¹⁸

Edellä mainitun lisäksi ei voi sivuuttaa monikulttuurisen Venäjän keisarikunnan ja sen pääkaupungin vaikutusta, vaikka siteet läntiseen perinteeseen säilyivät kiinteinä etenkin luterilaisen kirkkomaalauksen ja puukuvanveiston osalta. Maalareiden ja veistäjien henkilöhistoriallisen tutkimuksen ja heidän tuotantonsa tarkemman esittelyn ohella myös käytettyjen kuvatyyppeiden levinneisyys kolmen eri tunnustusta edustavan kirkon piirissä muodostaa kiinnostavan ikonografisen aiheen jatkotutkimukseen.

Viitteet

- 1 Hanka 1997, 370–398, Liite I Kirkkomaalaukset 1720–1880. Tätä kokonaisuutta olen voinut täydentää Karjalaisen kulttuurin edistämissäätöön myöntämän apurahan turvin tutkimuksilla Museovirastossa ja Kansallisarkistossa.
- 2 Viipurin henkikirjat ovat tuhoutuneet vuosilta 1728 – 1745 ja 1781–1783. Sen jälkeen henkikirjoja ei enää laadittu Vanhan Suomen ajan lopulla. Vain palveluskunnan henkikirjat vuosilta 1745–1780 ovat säilyneet. Ks. KA, Vanhan Suomen henkikirjojen mikrofilmien käyttökopiot, 256.
- 3 Projektin tuloksista järjestettiin näyttely *Antreasta Äyräpähän* Etelä-Karjalan taidemuseossa Lappeenrannassa 1.6.–31.8.1997.
- 4 Aspelin 1907, 20–22.
- 5 Okkonen 1955, 270.
- 6 Suomen alueella useammassa sukupolvessa toimineista maalarisuvuista tunnetaan Myrat Turusta, Almit ja Westzynthiukset Pohjanmaalta sekä Lang-suvun maalarit Etelä-Suomen alueelta. Von Bonsdorff 1988, 294–295; Hanka 1997, 370–388.
- 7 Vainio-Korhonen 1998, 137–138.
- 8 Ranta 1985, 327.
- 9 Hanka 1996, 135.
- 10 Ruuth & Kuujo 1975, 144–154.
- 11 Ervamaa 1977, 12–13.
- 12 Kauppi 1993, 84.
- 13 Ranta 1985, 320–323.
- 14 Ruuth & Kuujo 1975, 117–118.
- 15 Kuurne 2005, 8.
- 16 Rönkkö 1995, 3.
- 17 Paaskoski 1997, 97.
- 18 Žoltovs'kij 1982, 29 ja 51.
- 19 Pirinen 1990, 72–73; Hanka & Hätönen 1997, 275; Hyvönen 1997, 319.
- 20 Ranta 1987, 16–19; Kepsu 1995, 110–112.
- 21 Kähönen 1985, 26.
- 22 Kansanaho 1997, 24.
- 23 Viipurin hiippakunnan kallisarvoisimmat taide-esineet sijoitettiin sodan jälkeen Porvooseen. Kansanaho 1997, 25.
- 24 Ranta 1987, 129.
- 25 Pantelejev 2005, 420.
- 26 Puramo 1958, 270.
- 27 Lehtonen 2015, 15–17.
- 28 Jumalansynnyttäjän elävöittävä lähteen kirkko lähellä myöhempää Eliaan kirkkoa. Meurman 1983, 119–120; Kemppe 1997, 150–151; Lehtonen 2015, 18.
- 29 Ukaasi kirkon sisustamisesta annettiin 22.4.1722. Rajainen 1972, 140.
- 30 Ikonostaasi purettiin vuosisadan lopulla, kun Viipuriin rakennettiin uusi kreikkalais-katolinen pääkirkko. Lehtonen 2015, 17.
- 31 Hanka & Hätönen 1997, 261.
- 32 Meurman 1983, 32; Ruuth 1904, 490.
- 33 Milner-Gulland 1981, 74.
- 34 Kaljundi 2005, 434–438.

- 35** Kansanaho 1997, 25.
- 36** Rajainen 1972, 118.
- 37** Viipurin luterilainen seurakunta kutsui kirkkooan 1700-luvulla vaihdellen tuomiokirkoksi, konsistorinkirkoksi ja luostarikirkoksi. Kansanaho [1985], 43.
- 38** Meurman 1983, 57.
- 39** Miltšik 1993, 39.
- 40** Kähönen 1985, 56; Paaskoski 2007, 23.
- 41** Ruuth 1904, 494.
- 42** Ranta 1987, 348; Paaskoski 2007, 24.
- 43** Kähönen 1985, 55–56; Paaskoski 1997, 210.
- 44** Edesmenneen raatimiehen tytär Anna Margareta Hanson vihittiin 24.10.1693 Savon linnaläänin kirjuri Mathias Hedeniuksen kanssa. KA, SSS mikrofilmit, Viipurin maaseurakunta, vihityt.
- 45** Ruuth 1904, 494.
- 46** Meurman 1983, 56.
- 47** Thesleff 1925, 51.
- 48** Jürgen Naht kuului Nevanlinnasta paen-neisiin ja Viipuriin asettuneisiin saksalai-siin kauppiasiin. Ruuth 1904, 679.
- 49** Takala 2010, 79–80; Viipurin museo I 1909, 187; Viipurin museo VIII 1935, 76.
- 50** Enkeliveistokset, 2 kpl, puttoja. Lahden historiallisen museo, Viipurin historiallisen museon kokoelmat, LHMVHMKE8703:134; Konservointikertomus 2005:93. Kokoelmapäällikkö Sari Kainulaisen kirjal-linen tiedonanto Viipurin maaseurakun-nan kirkon enkeliveistoksista 26.3.2018.
- 51** Ruuth 1904, 679.
- 52** Viipurin museo I 1909, 187; Viipurin museo II 1913, 64.
- 53** Ranta 1985, 230–234.
- 54** Ruuth & Kuujo 1975, 17.
- 55** Ahonen 1988, 258–269.
- 56** Kirkkojen rakentamislupa oli annettu 28.5.1723. Rajainen 1972, 100.
- 57** Vuonna 1693 valmistunut Jääsken kirkko oli käytössä vuoteen 1843. Ylönen 1957, 854.
- 58** Kansanaho [1985], 80.
- 59** Salokas 1924, 275.
- 60** *Plotnikki* esiintyy ammattinimikkeenä hirsisalvoksen tekijöistä Vanhan Suomen kirkollisissa lähteissä koko 1700-luvun ajan.
- 61** Simonen 1951, 53.
- 62** Kuudennusmiehet valvoivat papiston apuna seurakuntalaisten moraalia ja kirkollisten maksujen suorittamista. He ohjeistivat työtehtäviä seurakuntalaisille etenkin kirkonrakentamisen yhteydessä.
- 63** KA, Kivennavan seurakunta, ”Kirkonkirja”-sidos 1732–1738, pohjapiirustus Kivennavan kirkosta eli Bänke-Längd af år 1732.
- 64** KA, Hiitolan seurakunta ja Ilmeen kappeli, Ilmeen rippikirja 1761–1773 sisältäen sekalaisia asiakirjoja Hiitolan kirkosta 1637–1851, 36, Hiitolan kirkon pohjapiirustus kuorista 1746.
- 65** Antrean ensimmäisen kirkon krusifiksi, ks. kuva Viiste 1994, 52.
- 66** KA, Antrean seurakunta, sekalaisia asiakirjoja 1725–1794, Antrean kirkon tilit 1726–1727, 37.
- 67** Hyvönen 1997, 318–319.
- 68** Puuseppä Jacob esiintyy Antrean kirkon tilikirjoissa vuonna 1726. KA, Antrean seurakunta, sekalaisia asiakirjoja 1725–1794, Antrean kirkon tilit 1726–1727, 37.
- 69** Petter Bergström (k. 1749): *Antrean kirkkoherra Samuel Alopaeus, 1745*. Öljy kankaalle 80 x 65 cm. Antrean kirkko. Viipurin museo 8717. Kadonnut. Mustavalkokuva: Viiste 1994, 52.
- 70** Kauppias Johan Thesleffin (1699–1758) välityksellä seurakunta hankki vuonna 1729 suuren kirkonkellon Tukholmasta. Sitä ennen oli tultu toimeen kultaseppä Lorentz Roseniuksen (k. 1762) Viipurissa vuonna 1726 valamalla pienellä kellolla. KA, Antrean seurakunta, sekalaisia asia-kirjoja 1725–1794, Antrean kirkon tilit 1729.
- 71** MV, Historian toimiston topografinen arkisto, Riitta Kilpi, Antrean inventointikertomus 9.8.1939.
- 72** KA, Antrean seurakunta, sekalaisia asiakirjoja 1725–1794, Antrean kirkon tilit 1727–1731, 37–39.
- 73** Tuntematon: *Pyhä mies*. 1700-luku. Öljy kankaalle. MV, Historian kuvakokoelmat, kirkkotaiteen valokuvakokoelma, Antrea, kuvalevy 862.
- 74** Viipurilaisen raatimiehen poika Mårten Mums oli opiskellut Lyypekissä 1679, jon-

- ka jälkeen toimi konterfeijarina Viipurissa vielä 1690-luvulla. Aspelin 1907, 21.
- 75** Ruuth 1904, 589.
- 76** Tuntematon: *lisakin uhraus*. Kuolemajärven kirkko. MV, Historian kuvakokoelma, kirkkotaiteen valokuvakokoelma, Kuolemajärvi neg. 822.
- 77** Kaukiainen et al. 2013, 511.
- 78** Esimerkkinä Ristiinan kirkko, jossa alttariseinälle asetettiin kenraalikuvernööri *Per Brahen* ja hänen puolisonsa muotokuvat ja seuraavalla vuosisadalla mm. kuningas *Kustaa III:n* muotokuva kristillisaiheisten maalausten joukkoon. Ristiinan kirkon kuoriseinä n. 1873. Valokuva. MV, Historian kuvakokoelma HK 18731231D:1.
- 79** Tuntematon: *Pietari Suuri laivastoiheen*. Öljy kankaalle 137 x 101 cm. Lahden historiallinen museo, Viipurin historiallisen museon kokoelmat, LHMVHMLT15302. Kuva tässä teoksessa sivulla 6.
- 80** Aspelin 1942, 303–305.
- 81** Muolaan kirkkoherra Johan Albert Tengén kertoi mainittujen maalausten olevan ”luonnollista kokoa”. MV, Historian toimiston topografinen arkisto, Företeckning öfver fornlemningar, tillhöriga Mohla församlings kyrka, 24.9.1886.
- 82** Kähönen 1985, 56; Paaskoski 2007, 24.
- 83** Tuntematon: *Miehen muotokuva*. Öljy kankaalle 129,5 x 100,5 cm. Lahden historiallinen museo, Viipurin historiallisen museon kokoelmat, LHMVHMLT15323.
- 84** Paaskoski 1997, 61.
- 85** Simonen 1951, 13.
- 86** Lehtonen 2015, 19–20.
- 87** Mukhin 1994, 22 ja 251.
- 88** Sturm 1997, 169–171.
- 89** Holkers 2001, 81.
- 90** Aspelin 1907, 21.
- 91** Ehrnrooth [1996], 6–12.
- 92** Arendt Bergström syntyi 13.5.1736 ja kuoli 7.11.1736. Ehrnrooth [1996], 10.
- 93** KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, syntyneet ja kastetut 1710–1830.
- 94** KA, Viipurin tuomiokirkkoseurakunta, kirkonkassan tilit 1727–1745.
- 95** Hätönen 2001, 127.
- 96** Petter Bergström: *Ristiinnaulittu*, 1743. Öljy kankaalle 87 x 74 cm. Etelä-Karjalan museo, Käkisalmen kirkko, EKM 6569.
- 97** Petter Bergström: *Ristiinnaulittu* 1748. Lahden historiallinen museo, Viipurin historiallisen museon kokoelmat, LHMVHMK8719:150.
- 98** KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, kastetut 1710–1830 ja haudatut 1709–1833.
- 99** KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, rippikirja 1750–1757.
- 100** Ehrnrooth [1996], 13.
- 101** KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, kastetut 1710–1830.
- 102** Ehrnrooth [1996], 13–14. Anna Bergströmin oletettiin lähteneen omin luvvin Pietariin ja hyljänneen lapsensa. Ilmeisesti nuorin poika Johannes oli tässä vaiheessa jo menehtynyt, vaikka hänen kuolemastaan ei ole säilynyt merkintää Viipurin kirkonkirjoissa. Piika Elisabeth Sandelin kääntyi hädissään kaupungin maistraatin puoleen, jonka edustajat tiedottivat tilanteesta Ruotsin viranomaisille.
- 103** Teerijoki 2006, 345.
- 104** Ehrnrooth [1996], 13–14.
- 105** KA, kirkonarkistojen mikrofilmit, Viborgs stads svenska församling, rippikirjan aukeama 1749.
- 106** Aspelin 1942, 286–287; Hanka 2005, 722–723.
- 107** Claus Lang vanhempi vihittiin toiseen avioliittoonsa neitsyt Maria Hasselbergin kanssa 5.1.1745. Aspelin 1942, 287.
- 108** Hanka 1996, 152, 161.
- 109** J.R. Aspelin ei mainitse tarkemmin lähdeään. Aspelin 1907, 21. Petter Langin Pietarin matkaa on kuitenkin pidetty osana hänen Viipuriin siirtymisensä järjestelyjä. Lundmark 1926, 145–146; Ahonen 1992, 48; Hanka 1996, 153.
- 110** KA, Kirkonarkistojen mikrofilmit, Viipurin tuomiokirkkoseurakunta, rippikirja 1749.
- 111** Puramo 1958, 235.
- 112** Akiander 1868, 191.
- 113** Hanka & Hätönen 1997, 273.
- 114** KA, Kirkonarkistojen mikrofilmit, Viipurin maaseurakunta, Inventaarioluettelo 1810.

- 115** Petter Lang: *Kristuksen hautaaminen*, 1750. Öljy kankaalle 87 x 78 cm. Etelä-Karjalan museo, Käkisalmen kirkko, EKM 6570.
- 116** Ks. esim. Virolahden kirkon maalauksia 1760-luvulta. Hanka 1997, 451.
- 117** Viipurilaisten kauppiaiden toiminnan maantieteellisestä laajuudesta. Ks. Vuorinen & Sarhimaa 1974, 24.
- 118** KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, pää- ja rippikirja 1750-1757, 134.
- 119** Lundmark 1926, 130-133.
- 120** KA, Viipurin tuomiokirkkoseurakunta, tilikirja 1746-1772, merkintä 13.10.1754.
- 121** KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, rippikirja 1750-1757.
- 122** Alanen 1923, 122.
- 123** Kansanaho [1985], 52; Paaskoski 2006, 716.
- 124** KA, Kurkijoen seurakunta, Kirkonkassan tilit 1725-1780, Vuoden 1759 inventaarioluetteloon konsistorintarkastuksessa 1778 tehdyt lisäykset.
- 125** Petter Lang: *Lesken ropo*. n. 1760. Öljy kankaalle. Kurkijoen kirkko. Kansallismuseo, KM 5997:11.
- 126** KA, SSS mikrofilmit, Säämingin seurakunta, vihityt 1758.
- 127** Aspelin 1942, 301.
- 128** KA, SSS mikrofilmit, Säämingin seurakunta, kastetut 1729, 1748.
- 129** Virolahden kirkon kuorilehterin peili. Petter Lang: *Sophia Elisabet Lilia*. 1769. Kansallismuseo: Historialliset kokoelmat: H4961:1.
- 130** Meinander 1931, 133 ja kuvaliite LIX.
- 131** Catharina Elisabeth 1759, Ulrica Friederica (1761-23.12.1762) sekä Juliana Christina 1762, Petter Adolf 1765 ja Ulrica Friederica (s. ja k. 1767). KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, kuolleet 1722-1823; syntyneet 1750-1768.
- 132** KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, kuolleet 1722-1823.
- 133** Bergholm 1901, 810.
- 134** Michael Martinus (1771-1786), Ulrica Friderica (1774-1776), David Emanuel (1777-1782) ja Maria Sophia (1779-1780). KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, kastetut 1710-1793; haudatut 1709-1793.
- 135** KA, Koiviston seurakunta, kirkon tilit 1791.
- 136** Viipurin museo VIII 1935, 78. Saarnatuolin maalaus vuodelta 1791 on voinut olla myös aiemman maalauksen päälle tehty.
- 137** Hanka 2003, 569-570.
- 138** Salenius 1870, 89-91.
- 139** Maalari Johan Folcker kuoli Viipurissa 54-vuotiaana 2.5.1766. KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, haudatut 1766.
- 140** Johan Folcker avioitui Jacob Bonderuksen Juustilasta olevan lesken Dorothea Couperin kanssa 26.9.1759. KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, vihityt 1708-1840; Aspelin 1942, 301.
- 141** Hanka & Hätönen 1997, 272.
- 142** KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, kuolleet 1722-1823.
- 143** Ruuth 1904, 494.
- 144** Elisabeth Euler: Viipurin suomalaisen kirkon interiööri ennen holvien purkamista n. 1830 (Pohjoiseen ja länteen). Ks. esim. Kopisto & Paloposki 1967, 386-387.
- 145** Eskil Collenius oli Leppävirroilla syntynyt kirkonrakentaja Pekka Kolarin poika. Syrjö 1976, 330.
- 146** KA, Antrean seurakunta, sekalaisia asiakirjoja 1725-1794, kirkonkassan tilit 1767, 85.
- 147** Hyvönen 1996, 84.
- 148** Pirinen 1996, 123.
- 149** Antrean kirkon saarnatuoli siirrettiin kuorista katsottuna vasemmalta oikealle ja se päälle maalattiin vuoden 1840 kirkonkorjauksen yhteydessä. Sen keskipelliin tuli *Risti ja Raamattu* saarnatuolin ainoana kuvana. KA, Kirkonarkoistojen mikrofilmit, Antrean seurakunta, muistiinpanoja merkittävistä tapauksista 1726-1840.
- 150** Petter Lang: *Martti Luther*. Liimaväri puulle. Kuorilehterin paneelimaalaus. MV, Viipurin museo, Antrean kirkko, 8716.
- 151** K.K. Meinander: *Kyrkorna i S:t Andreae*. Helsingfors, i Oktober 1900. MV, Historian toimiston topografinen arkisto.
- 152** Hanka & Hätönen 1997, 275-276.
- 153** Paaskoski 2013a, 41.
- 154** KA, Kurkijoen seurakunta, tilit 1778-1850.

- 155** Kurkijoen *triumfikrusifiksi*. Puuta, ristin korkeus 233 cm, Kristuksen korkeus 117 cm. KM 5997:3. Saatu Kansallismuseon kokoelmiin vuonna 1912.
- 156** Vuosirengasajoitus on puuesineiden iänmääritysmenetelmä, joka Suomessa onnistuu parhaiten havupuille.
- 157** Milner-Gulland 1981, 74–75.
- 158** Ruuth & Kuujo 1975, 120–121.
- 159** 1000 Jahre Russische Kunst 1988, 262–264 (kuvat), 405–406 (tekstiosa). Veistokset kuuluvat Pietarin Venäläisen taiteen museon kansantaiteen osaston kokoelmiin.
- 160** Tuntematon: Ylösnoussut Kristus. 1700-luku. Öljy kankaalle 50 x 50 cm. Seiskarin kirkon alttaritaulu. Uudenkaupungin seurakunta 1997.
- 161** Hanka & Hätönen 1997, värikuva 48 [585].
- 162** MV, neg. 22561, Carl Frankenhauserin valokuva Seiskarin kirkkointeriööristä 1907.
- 163** Petter Lang: *Pyhä perhe*. Öljy kankaalle 91 x 67 cm. Lahden historiallinen museo, Viipurin historiallisen museon kokoelmat, LHMVHMKE690:5.
- 164** Pirinen 1990, 72–73.
- 165** Hanka & Hätönen 1997, 279; Hanka 1997, 385–386.
- 166** Kilpinen et al. 2008, 10.
- 167** Tuntematon. *Neitsyt Maria, Jeesus-lapsi ja enkeli*. 1700-luku. Öljy kankaalle 125,5 x 93 cm. Kuva: KM, neg. 107796. Maalaus on nykyisin Kansallisgallerian taidekokoelmassa nimellä *Madonna, Jeesus-lapsi ja Johannes*, inventaarionumero A I 348.
- 168** Hanka & Hätönen 1997, 279–281.
- 169** Suomen Muinaismuistoyhdistykselle kuuluvasta, tuntemattoman maalarin teoksesta nro 113 mainitaan: *Madonnabild från 17:de århundradet, funnen i Rautus i Wiborgs län*. Finska Konstföreningens exposition Supplement 1872, 2; Hanka & Hätönen 1997, 279–281.
- 170** Isaac Wacklin anoi passia syksyllä 1743 uudelleen mahdollisesti Pietariin. Wacklinin olinpaikka vuoteen 1749 on tuntematon. Kuurne 2005, 14.
- 171** Mihailova & Smirnov 1982, 297.
- 172** KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, vihityt 1767. Philip Weckroothin ja Catharina Charlotta Dykanderin muotokuvat tässä teoksessa sivulla 163.
- 173** Kauppi 1993, 61–63.
- 174** Miltšik 1993, 51.
- 175** Miltšik 1993, 37.
- 176** Kauppi 1993, 92–93.
- 177** Kauppi 1993, 72–77. Petreldinin henkilöllisyys on vaikea selvittää venäjäksi kirjoitetun, mutta alkuperältään ehkä ei-venäläisen nimen äänne mukaisesta kirjoitusasusta, joka voi olla myös etu- ja sukunimen yhdistelmä. Yksi arvaus voisi olla Patersen. Benjamin Patersen (1750–1815) sai Göteborgin maalariammattikunnan kisällinkirjan vasta seuraavana vuonna 1769. Hänen arvellaan muuttaneen Venäjälle 1770-luvulla. Ruotsin ja Venäjän museoissa on hänen maisemamaalauksiaan. Holmqvist & Olsson [1961], 374; K.K. Meinander tunsii taiteilijan nimellä William Patersen k. 1815. Suomessa hänen tekemiään muotokuvia on tavattu mm. vuosilta 1791 ja 1807, Pattersson pinxit. Meinander 1931, 425.
- 178** ”*Målar af Byggnings Cancelli, Herr Johan Ligoscki, St: Petersburg och jungfru Maria Elisabetha Green, Leistelä*”, KA, SSS mikrofilmit, Uudenkirkon seurakunta, vihityt 1757.
- 179** KA, Uudenkirkon seurakunta, kirkonkassan tilit 1734–1806, vuodet 1753–1755.
- 180** Printseva 1988, 163; Knapas 2013, 151.
- 181** Eremitaašin kokoelmat, Pietari Acq.No pp-6582. Printseva 1988, 166.
- 182** Kuurne 1994, 15 ja 75–76.
- 183** Mikaberidze 2005, 395.
- 184** Ruoff 1993, 42.
- 185** Ruuth & Kuujo 1975, 26–28.
- 186** Ruoff 1993, 116–117.
- 187** Ruoff 1993, 24–25.
- 188** Printseva 1988, 165.
- 189** Ruoff 1993, 56.
- 190** Paaskoski 2013b, 294.
- 191** Miltšik 1993, 44–45.
- 192** Mukhin 1994, 111.
- 193** Pöykkö 1997, 247–249.

- 194** Tuntematon: *Neitsyt Maria, evankelista Johannes ja Pyhä Antonius* 1700-luvun alku. Temperamaalaus puulevyllä 100 x 150 cm. Helsingin katolisen hiippakunnan historialliset kokoelmat. Antreasta Äyräpäähän näyttelyluettelo 1997, [77].
- 195** Pöykkö 1997, 249.
- 196** Knapas 1988, 159 ja 162.
- 197** Mukhin 1994, 111.
- 198** Mikaberidze 2005, 379.
- 199** Vanhimman tunnetun interiöörikuuvan kirkosta otti M. Seifert. Vikstedt 1926, kuvaliite nro 15.
- 200** Meurman 1985, 375.
- 201** Kalleinen 2007, 264-265.
- 202** Ruoff 1993, 77.
- 203** Ruuth & Kuujo 1981, 92; ukkarinen 1989, 350.
- 204** Kopisto & Paloposki 1967, 386-387.
- 205** Kansanaho [1985], 45.
- 206** Hanka & Hätönen 1997, 279.
- 207** KA, Kivennavan seurakunta, tilit 1809-1811, tilikirja 1772-1841.
- 208** Opettaja Oma-Martti Paavolaisen (s. 1903-1995) kertomaa Kivennavan kirkon maalauksista 1978-1979. MV, Historian toimiston topografinen arkisto.
- 209** Hanka & Hätönen 1997, 284.
- 210** Puramo 1958, 273.
- 211** Hirn 1967, 67-69.
- 212** Meinander 1931, 209.
- 213** Hirn 1966, 71-77.
- 214** Ruuth & Kuujo 1981, 11-12.
- 215** Rönkkö 1996, 9.
- 216** Meinander 1931, 221-223.
- 217** Ervamaa 1989, 86.
- 218** Hyvönen 1996, 63-86.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Etelä-Karjalan museo, Lappeenranta

Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä

Kirkkotoiteen ja -arkkitehtuurin tutkimusinstituutti

Suomen evankelisuterilaisen kirkkotoiteen rekisteri

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Suomen Sukututkimusseuran kirkonkirjojen mikrofilmit (SSS)

Säämingin seurakunta, kastetut 1729, 1748, vihityt 1758

Uudenkirkon seurakunta, vihityt 1757

Viipurin maaseurakunta, vihityt 1693, kuolleet 1691

Viipurin ruotsalainen seurakunta, syntyneet, vihityt, kuolleet

Kirkonarkistojen mikrofilmit

Antrean seurakunta, inventaariot 1725-1786, tilit 1726-1794, tarkastuspöytäkirjat 1740-1779, muistiinpanoja merkittävistä tapahtumista 1726-1840, kalustoluettelo 1839

Viborgs stads svenska församling, syntyneet 1710-1830, kuolleet 1709-1833, pää- ja rippikirja 1719-1823, 1741-1749, 1750-1757

Viipurin maaseurakunta, inventaarioluettelo 1810

Viipurin tuomiokirkkoseurakunta, rippikirja 1749

Kansallisarkisto (KA), Mikkeli

Lakkautettujen seurakuntien keskusarkisto

Antrean seurakunta, sekalaisia asiakirjoja 1725–1794

Hiitolan seurakunta ja Ilmeen kappeli, Ilmeen rippikirja 1761–1773 sisältäen sekalaisia asiakirjoja 1637–1851

Kivennavan seurakunta, ”Kirkonkirja” 1732–1738, tilikirja 1772–1841

Koiviston seurakunta, tilit 1791

Kurkijoen seurakunta, tilit 1725–1780, 1778–1850

Uudenkirkon seurakunta, kirkonkassan tilit 1734–1806

Viipurin tuomiokirkkoseurakunta, kirkonkassan tilit 1727–1745, 1745–1772, 1772–1796

Kansallismuseo (KM)

Lahden historiallinen museo, Lahti

Viipurin historiallisen museon kokoelmat

Museovirasto (MV), Helsinki

Historian kuvakokoelmat: Kirkkotaiteen valokuvakokoelma

Historian toimiston topografinen arkisto

(Antrea) K.K. Meinander, *Kyrkorna i S:t Andreae*, Helsingfors i Oktober 1900; Riitta Kilpi, *Viipurin museoon v. 1908 siirretyt esineet ja niiden inventointitiedot*, 9.8.1939.

(Kivennapa) Oma-Martti Paavolainen, *Kivennavan kirkon maalauksista*, 1978–1979.

(Muolaa). A. J. Tengén, *Företeckning öfver fornlemningar, tillhöriga Mohla församlings kyrka*, 24.9.1886.

Painetut lähteet

1000 Jahre russische Kunst zur Erinnerung an die Taufe der Rus im Jahr 988 (1988).

1000-letije russkoi hudozestvennoi kultury. Moskva 2.6.-24.7.1988. Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf. Schleswig 14.8.-23.10.1988. Hamburg: Hessisches Landesmuseum.

Antreasta Äyräpäähän. Hiljaiset kirkot – taidearteita Karjalasta (1997). Näyttelyluettelo 1.6.-

31.8.1997. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:2. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo.

Finska Konstföreningens exposition 1872 (1872), Supplement. Helsingfors: Finska Konstföreningen.

Viipurin museo Opastava luettelo I (1909). Viipurin museo: Viipuri.

Viipurin museo Opastava luettelo II (1913). Viipurin museo: Viipuri.

Viipurin museo Opastava luettelo VIII (1935). Viipurin museo: Viipuri.

Tutkimuskirjallisuus

- Ahonen, Voitto (1988)**, *Jälleenrakennuksen politiikka ja talous Kaupunkien toipuminen isostavihasta noin vuoteen 1740*. Historiallisia tutkimuksia 146. Helsinki: SHS.
- Ahonen, Voitto (1992)**, Kirkkomaalari Claes Langin vaiheet. *Genos* 63, 42–49.
- Akiander, Mathias (1868)**, *Herdaminne för fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift, I delen*. Helsingfors.
- Alanen, E. A. (1923)**, *Savonlinna-Säämingin seurakunta vuosina 1721–1812*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 19. Helsinki: SKHS.
- A.[spelin], J. R. (1907)**, Ur Viborgs konsthäfder. *Finskt museum 1907*. Helsingfors: Finlands förminneföreningen, 20–22.
- Aspelin, J. R. (1942)**, *Opuscula Aspeliniana I. Kirjoitelmia kulttuurihistoriamme varhaistaipaleelta*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Bergholm, Axel (1901)**, *Suomen aatelittomia sukuja I, A–L*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Bonsdorff, Bengt von (1988)**, Kuvataide 1600- ja 1700-luvulla. *Ars Suomen taide 2*. Otava: Helsinki. 1988, 256–319.
- Ehrnrooth, AnnaBrita (1996)**. *Målaren Petter Bergström*. [Esbo: omakustanne]
- Ervamaa, Jukka (1977)**, Käsityöläismaalareista von Wright -veljeksiin Taiteilijan urasta ja asemasta Suomessa 1700-luvulta 1800-luvun alkupuolelle. *Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier* 3. Helsinki: Taidehistorian seura, 9–56.
- Ervamaa, Jukka (1989)**, Kuvataide autonomian alkuajalla. *Ars Suomen taide* 3. Helsinki: Otava, 74–103.
- Hanka, Heikki (1996)**, Jumalan kunniaksi ja kirkon kaunistukseksi. *Rokokoo Rokoko*. Heinolan kaupunginmuseon julkaisuja 5. Heinola: Heinolan kaupunginmuseo, 133–162.
- Hanka, Heikki (1997)**, *Kirkkomaalauksen traditio ja muutos 1720–1880. Carl Fredrik Blom murrosajan maalarina*. Jyväskylä Studies in the Arts 54. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Hanka, Heikki (2003)**, Jonas Bergman (1724–1810). *Suomen kansallisbiografia 1*. Studia Biographica 3:1. Helsinki: SKS, 569–570.
- Hanka, Heikki (2005)**, Clas Lang (noin 1693–1761). *Suomen kansallisbiografia 5*. Studia Biographica 3:5. Helsinki: SKS, 569–570.
- Hanka, Heikki & Hätönen, Helena (1997)**, Katkelmia Karjalan luterilaisten kirkkojen kuvataiteesta. *Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet. Antreasta Äyräpähän – Hiljaiset kirkot*, toim. Soile Rinno & Minna Laukkanen. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1a. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 257–308.
- Hirn, Sven (1967)**, Olof Oldberg lantmätare och porträttmålare. *Finskt Museum 1966*. Helsingfors: Finska Fornminneföreningen, 67–80.
- Holkers, Märta (2001)**, *Den svenska målarkonstens historia*. Stockholm: Albert Bonnier.
- Holmqvist, Bengt M. & Olsson, Bror (1961)**, Patersen (Paterson, Paterssen, Patersson), Benjamin. *Svenskt Konstnärslexikon IV*. Malmö: Allhem, 374.
- Hyvönen, Heikki (1996)**, Suomessa toimineet puuseppämestarit vapaudenajalla vuosina 1721–1772. *Rokokoo Rokoko*. Heinolan kaupunginmuseon julkaisuja 5. Heinola: Heinolan kaupunginmuseo. 1996, 63–86.
- Hyvönen, Heikki (1997)**, Karjalan luterilaisten kirkkojen esineistön kehitys ja erityispiirteitä. *Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet Antreasta Äyräpähän – Hiljaiset kirkot*, toim. Soile Rinno & Minna Laukkanen. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1a. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 309–402.
- Hätönen, Helena (2001)**, Kaakkoi-Suomen kulkijamaalarit. *Pinx. Maalaustaide Suomessa. Suuria kertomuksia*. Porvoo: Weilin & Göös, 126–127.

- Kaljundi, Jevgeni (2005)**, Tallinna Issanda muutmise kiriku ikonostaas. *Eesti kunsti ajalugu 2 1520-1770*. Tallinna: Eesti kunstiakadeemia, 434-439.
- Kalleinen, Kristiina (2007)**, Steinheil, Fabian (1762-1831). *Suomen kansallisbiografia 9. Studia Biographica 3:9*. Helsinki: SKS, 264-265.
- Kansanaho, Erkki (1985)**, *Kirkko Karjalassa*. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino Oy.
- Kansanaho, Erkki (1997)**, Kirkkojen Karjala. *Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet. Antreasta Äyräpähän - Hiljaiset kirkot*, toim. Soile Rinno & Minna Laukkanen. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1a. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 15-61.
- Kaukiainen, Yrjö, Marjomaa, Risto & Nurmiainen, Jouko (toim. 2013)**, *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika*. Joensuu: Karjalan kirjapaino oy & Karjalaisen kulttuurin edistämisseätiö.
- Kauppi, Ulla-Riitta (1993)**, Elämää Viipurissa 1700-luvulla. *Viipuri Vanhan Suomen pääkaupunki*, Ulla-Riitta Kauppi & Mihail Miltšik. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 593. Helsinki: SKS, 52-88.
- Kemppi, Hanna (1997)**, Karjalan kirkkorakennukset. Seurakuntakirkkojen ja rukoushuoneiden hakemisto. *Karjalan ja Petsamon ortodoksiset kirkot ja kirkkotaide. Antreasta Äyräpähän - Hiljaiset kirkot*, toim. Kristina Thomenius & Minna Laukkanen. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1b. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 130-165.
- Kepsu, Saulo (1995)**, *Pietari ennen Pietaria. Nevansuun vaiheita ennen Pietarin kaupungin perustamista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 608. Helsinki: SKS.
- Kilpinen, Tuulikki, Kurne, Jouni, Reijonen, Henni, Tuomio, Sari & Hornytzkyj, Seppo (2008)**, Nuori tuntematon - Isaac Wacklin tutkimusprojekti 2005-2008. *Krakelyyri. Konservointilaitoksen projekteja 2005-2008*. Helsinki: Valtion taidemuseo, 2-49.
- Knapas, Rainer (1988)**, Vanhan Suomen kaupungit 1743-1809. *Ars Suomen taide 2*. Helsinki: Otava, 156-167.
- Knapas, Rainer (2013)**, Katarina II Imatralla 1772. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämisseätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 150-151.
- Kopisto, Aarne & Paloposki, Toivo J. (1967)**, *Viipurin pitäjän historia I vuoteen 1865*. [Hyvinkää]: Viipurin maalaiskunnan pitäjöseura.
- Kurne, Jouni (1994)**, *Sergejevin Suomi*. Helsinki: Museovirasto.
- Kurne, Jouni (2005)**, *Isaac Wacklin pinxit*. Oulun taidemuseo 22.1.-3.4.2005. Oulun taidemuseon julkaisuja 49. The publication series of the Oulu City Art Museum 49. Oulu: Oulun taidemuseo.
- Kähönen, Ester (1985)**, *Vanha Äyräpää II. Vuodet 1700-1870*. Helsinki: Äyräpään kihlakunnan historiatoimikunta.
- Lehtonen, Timo (2015)**, *Vaienneet kellot. Autonomian ajan sotilaskirkot 1809-1917*. Helsinki: [omakustanne].
- Lukkarinen, Ville (1989)**, Kirkkoarkkitehtuuri 1809-1865. *Ars Suomen taide 3*. Helsinki: Otava, 339-361.
- Lundmark, Efraim (1926)**, Målarläkten Lang - En tysk Stockholms-familj, som blev finländsk. *Personhistorisk Tidskrift 1925*. Stockholm, 130-133.
- Meinander, K. K. (1931)**, *Porträtt i Finland före 1840-talet I*. Helsingfors: Söderström & C:o.
- Meurman, Otto-I. (1983)**, Viipurin kirkot. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 6*. Helsinki: VSKS, 5-137.
- Meurman, Otto-I. (1985)**, *Viipurin pitäjän historia III. Kartanot*. Helsinki: Viipurin maalaiskuntalaisten pitäjöseura r.y. & Viipurin pitäjäsäätiö.
- Mihailova, K. V. & Smirnov, G. V. (1982)**, *Živopis' 18. - načala 20. veka iz fondov Gosudarstvennogo Russkogo muzeâ*. Izdanie 2.e. Leningrad: Hudožnik RSFSR.

- Mikaberidze, Alexander (2005)**, *The Russian Officer Corps in the Revolutionary and Napoleonic Wars 1792–1815*. Staplehurst: Spellmount.
- Milner-Gulland, Robin (1981)**, Art and Architecture in the Petersburg Age, 1700–1860. *An Introduction to Russian Art and Architecture. Companion to Russian Studies 3*, eds. Robert Auty & Dimitri Obolensky. Cambridge: Cambridge University, 71–111.
- Miltšik, Mihail (1993)**, Viipurin rakentamisen historiaa. Käännös venäjistä Markku Tuominen. *Viipuri Vanhan Suomen pääkaupunki*, Ulla-Riitta Kauppi & Mihail Miltšik. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 593. Helsinki: SKS, 11–51.
- Mukhin, Vyacheslav (1994)**, *The Church Culture of Saint Petersburg*. Sankt-Peterburg: Ivan Fyodorov.
- Okkonen, Onni (1955)**, *Suomen taiteen historia*. 2. tarkistettu painos. Porvoo: WSOY.
- Paaskoski, Jyrki (1997)**, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat 1710–1826*. Bibliotheca historica 24. Helsinki: SHS.
- Paaskoski, Jyrki (2006)**, Johan Saxberg (1727–1784). *Suomen kansallisbiografia 8*. Studia Biographica 3:8. Helsinki: SKS, 716–717.
- Paaskoski, Jyrki (2007)**, Grigori Petrovitsh Tsehernyshev (1670–1745). *Suomen kansallisbiografia 10*. Studia Biographica 3:10. Helsinki: SKS, 23–24.
- Paaskoski, Jyrki (2013a)**, Viipurin ja Käkisalmen provinssit. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämisseätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 12–42.
- Paaskoski, Jyrki (2013b)**, Katariina II:n aluehallintoreformi. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämisseätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 286–309.
- Pantelejev, Aleksandr (2005)**, Õigeusu kiriku arhitektuur Eestis 16.–18. sajandil. *Eesti kunsti ajalugu 2 1520–1770*. Tallinna: Eesti kunstiakadeemia, 419–425.
- Pirinen, Hanna (1990)**, *Neitsyt Maria –aiheiset maalaukset Suomen luterilaisessa kirkkotaiteessa. Ikonografisen ja teologisen taustan tarkastelua*. Pro gradu-tutkielma Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitoksessa 10.4.1990. [julkaisematon opinnäyte]
- Pirinen, Hanna (1996)**, *Luterilaisen kirkkointeriöön muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718)*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 103. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Printseva, G. A. (1988)**, *Russian Water-colour in the Collection of the Hermitage, Leningrad*. Retsenzent M.M. Rakova. Moscow: Izobrazitelnoye Iskusstvo.
- Puramo, Eino (1958)**, Käkisalmen kaupungin ja maalaiskunnan historia II 1721–1870. *Käkisalmen historia. Käkisalmen kaupungin ja maalaiskunnan vaihteita*, Erkki Kuujo, Eino Puramo & J. Sarkanen. Heinola: Käki-Säätiö, 223–384.
- Pöykkö, Kalevi (1997)**, Karjalan katoliset kirkot. *Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet. Antreasta Äyräpäähän – Hiljaiset kirkot*, toim. Soile Rinno & Minna Laukkanen. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1a. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 247–255.
- Rajainen, Maija (1972)**, *Luterilaisuus Venäjän valtikan alaisena. Itä-Suomen ja Inkerin kirkon järjestelyvaihteita Uudenkaupungin ja Turun rauhojen molemmin puolin*. Helsinki: SKHS.
- Ranta, Raimo (1985)**, *Vanhan Suomen talouselämä vuosina 1721–1743, 1 ja 2*. Historiallisia Tutkimuksia 130. Helsinki: SHS.
- Ranta, Raimo (1987)**, *Viipurin komendanttikunta 1710–1721. Valtaus, hallinto ja oikeudenhoito*. Historiallisia Tutkimuksia 141. Helsinki: SHS.
- Ruoff, Eeva (1993)**, *Monrepos Muistojen puutarha*. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Ruuth, J. W. (1904)**, *Wiipurin kaupungin historia. Ensimmäinen nide*. Suomennos. Wiipuri: Wiipurin kaupunki.

- Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1975)**, *Viipurin kaupungin historia III, vuodet 1710–1812*. Helsinki: Torkkelin Säätiö.
- Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1981)**, *Viipurin kaupungin historia IV: 1, vuodet 1812–1840*. Helsinki: Torkkelin Säätiö.
- Rönkkö, Marju (1996)**, *Suomalaisten kuvataiteilijoiden opinnoista Pietarin Taideakatemiassa ja Taiteiden tukiyhdistyksen piirustuskoulussa autonomian aikana 1809–1917*. Pro gradu-tutkielma Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitoksessa 6.2.1996. [julkaisematon opinnäyte]
- Salenius, J. M. (1870)**, *Pitäjäntekijöiden II. Walkjärven pitäjän kertomus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 47:2. Helsinki: SKS.
- Salokas, Eino (1924)**, Antrean seurakunnan synty. *Historiallinen Aikakauskirja* 1924:1, 272–279.
- Simonen, Seppo (1951)**, *Antrea – Antrean ja Vuoksenrannan kuntien muistojulkaisu*. Helsinki: Vuoksen Säätiö.
- Sturm, Päivi (1997)**, Luovutetun alueen ortodoksinen kirkkotaide. *Karjalan ja Petsamon ortodoksiset kirkot ja kirkkotaide. Antreasta Äyräpähän – Hiljaiset kirkot*, toim. Kristina Thomenius & Minna Laukkanen. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1b. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 167–219.
- Syrjö, Veli-Matti (1976)**, *Jääsken kihlakunnan historia 2. Suuresta Pohjan sodasta 1860-luvulle*. Imatra: Imatran kaupunki.
- Takala, Hannu (2010)**, *Karjalan museot ja niiden tuhoutuminen talvi- ja jatkosodassa*. Historiallisia tutkimuksia 252. Helsinki: SKS.
- Teerijoki, Ilkka (2006)**, Gustaf Fredrik von Rosen (1688–1769). *Suomen kansallisbiografia* 8. Studia Biographica 3:8. Helsinki: SKS, 345–346.
- Thesleff, Wilhelm (1925)**, *Släkten Thesleff 1595–1925*. Helsingfors: Holger Schildt.
- Vainio-Korhonen, Kirsi (1998)**, *Käsin tehty – miehelle ammatti, naiselle ansioiden lähde. Käsitötuotannon rakenteet ja strategiat esiteolisessa Turussa Ruotsin ajan lopulla*. Historiallisia tutkimuksia 200. Helsinki: SHS.
- Valkonen, Olli (2004)**, *Taidetta vanhasta Viipurista*. Helsinki: Viipuri-säätiö.
- [Viiste] Vikstedt, J. (1926)**, *Suomen kaupunkien vanhaa rakennustaidetta*. Liitteinä 300 syvennyspainokuvaa. Helsinki: Otava.
- Viiste, Juhani O. V. (1994)**, *Viihtyisä vanha Viipuri. Kulttuurimuistojen kuulujen puistojen kauniiden tornien kaupunki*. 4. painos. Helsinki: WSOY.
- Vuorinen, Aimo & Sarhimaa, Lauri (1974)**, *Lappeenranta kautta aikojen*. Lappeenranta: Lappeenrannan kaupunki.
- Ylönen, Aulikki (1957)**, *Jääsken kihlakunnan historia I vuoteen 1700*. Imatra: Jääsken kihlakunnan historiatoimikunta.
- Žoltovs'kij, P. M. (1982)**, *Malûnki Kievo-Lavrs'koï ikonopisnoi majsterni. al'bom-katalog*. Kiïv: "Naukova dumka".